

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА ЯК ФЕНОМЕН СВІТОВОГО ПРАВОЗНАВСТВА

Ада БИЧКО

Copyright © 2010

Розділ I ЗАРОДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ

Звертання до минулого України, яке спостерігаємо у наші дні, цілком виправдане. Адже ні історії, ні культури свого – українського – народу ми не маємо. Це пов'язане з тим, що Україна впродовж 700 років була у складі інших держав, в основному як нація колонізована. Тому вся її духовна культура була підпорядкована інтересам колонізаторів й отримала відповідно відцензоване відображення, яке відтворювало духовність крізь бачення панівної над нею нації. І лише сьогодні одержуємо змогу побачити власну культуру своїми очима.

Можна погодитися з відомим твердженням В. Винниченка, що історію України “неможливо читати без брому”. Як і в інших народів, які перебували у становищі підлеглих, підкорених, у ній багато гіркою і трагічного. Тому часто у сучасному висвітленні історії духовного буття українців протягом сторіч домінує песимістичне світобачення. Проте, на наш погляд, варто звернути увагу на інший бік цього питання. Якщо за сторіччя поневолення українці зберегли себе як націю, свою мову, власну самобутність, то це свідчить про велику духовну силу народу, який не тільки зберігся, але й створив цінності, котрі збагатили й продовжують збагачувати світову культуру.

От саме з цих позицій й намагалася підійти до дуже важливої проблеми – *постання національної правової системи*, що першою з усіх народів створила Конституцію, автором якої був Пилип Орлик. Ця Конституція вочевидь була підсумком тривалого процесу становлення правових ідей в Україні. Причому аналіз питань, поставлених і сформульованих П. Орликом, розглядається нами в історіософському світоглядно-концептуальному аспекті, у центрі якого перебуває проблема особистості.

Як відомо, лише починаючи з XIX століття, ця проблема набуває помітного звучання в духовній культурі європейських народів. Звичайно, у тій чи іншій формі вона була вічною у людській культурі, датуючись сократівською вимогою “пізнати самого себе”, проголошенням різних модифікацій концепції Аристотеля “*Homo sapiens*” (“Людина розумна”), а далі – пошуком розгадки людського буття у сфері пристрастей та почуттів романтизмом того ж XIX, насамкінець поліфонізмом сутності внутрішнього буття у численному різноманітті екзистенційних, феноменологічних, структуралістичних, постмодерністських концепцій.

І все ж власне в останніх системах, як і в сучасній культурі в цілому, виділяється ідея цінності і неповторності кожного індивідуального буття. Одним із найяскравіших виразників цього є помітна зміна світоглядних орієнтацій – формування нового бачення значущості та ролі так званих “великих” і “малих” народів, коли таке значення оцінюється не “кількісним”, а “якісним” методом; зміна військової парадигми, коли із оцінки війни як поля героїзму та доблесті виростає ідея війни – як трагедії неповторної втрати життя тими, хто потрапив у пекло війни; терпимість щодо мистецьких, релігійних, політичних, традиційно-національних звичаїв та спрямувань людей різних культур і континентів.

Все це безпосередньо стосується і тих процесів, які характеризують українську сучасну дійсність, котра, звісно, має свою специфіку. Так, до особливостей суто українського буття першочергово належить химерне переплетення двох протилежних світоглядних систем: а) авторитарної, догматично-оптимістичної, яка не тільки не потребувала, а й забороняла під страхом смертної кари, будь-які відступи від догм “щасливого життя” громадян СРСР, неперевершеної прогресивності системи, що покликає затвердити у всьому світі ті принципи,

які вона виробила у боротьбі з ворогами-інакомислячими, що знайшло своє відображення в ідеї “світової пролетарської революції”; б) націєтворчої, державницької, яка обстоює ідею національної незалежності, етнокультурної соборності.

На жаль, століттями в українців формувався рабська психологія, суть якої свого часу виразив доведений до самогубства в 1933 році відомий український письменник М. Хвильовий (росіянин за національністю, прізвище його – Фігільов) – “Геть від Москви”. “Від Котляревського, Гулака, Малиневського через “братчиків” до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здатний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку” [59, с. 471]. Сказане Миколою Хвильовим і на сьогодні звучить цілком сучасно, адже у тих спробах економічної, політичної і духовної розбудови постійно проголошується “позадництво”, коли “за звичкою” продовжують українські державні та політичні діячі озиратися на “російського диригента”.

Відлунням цієї рабської невольничої психології є непереборне тяжіння частини населення України до “сильної руки”, яка хоч і буде владарювати, але, водночас буде й управляти, спрямовувати, скеровувати, залишивши на долю українців лише роль послушенства. Звідси – сумніви і страх перед європейськими цінностями, що є цілком закономірним, оскільки саме ці цінності стверджували самостійну відповідальність і рішучість щодо власної держави, народу та й свого власного буття. Інакше кажучи, ту саму громадянську позицію, яку сповідують народи Європи, особливо ті, котрі не були скалічені тотальним диктатом радянської системи, або ж недовго перебували під її тиском.

Ці протилежні “образи світу” зсередини єдиного психокультурного тіла України розривають його навпіл, деформуючи унікальну ментальність. Якщо врахувати те, що Україна не повернула собі фактично ні свою власну історію (адже всі підручники російської історії починаються з Київської Русі, а Мазепа скрізь виставляється як зрадник, забуваючи про те, що зрадником називають того, хто переходить на бік ворогів власного народу і виступає проти

нього, що жодною мірою не стосується боротьби Мазепа проти загарбницької політики Петра I; до того ж досі ще не визнані героями України ті, які віддали боротьбі за її незалежність кращі роки свого життя), ні культуру, то саме на межі, де вони були спаплюжені та сфальшовані, проростають ядучі квіти шовінізму, сепаратизму та інших різних явищ, які порушують національну єдність. Скажімо, чого варті намагання підірвати складний процес мовного відродження, який сьогодні більш-менш окреслюється, або концепція “розрубування” України на окремі регіони та землі (ідея федералізму).

Відображенням складності українського образу світу є *правова система держави*, яка віддзеркалює основні труднощі, що характеризують суспільне життя. От тому так відверто боїться більшість депутатів Верховної Ради дій Конституційного суду, який переважно є реальним захисником інтересів як підневільного народу, так і держави – самостійної і незалежної. Адже саме такий суд покликаний обстоювати права її громадян. А це, своєю чергою, неподільно пов’язане із фактами виявлення масових порушень цих прав, що, мабуть, і викликає страх правлячої верхівки.

Певною мірою образливим є сам факт маніпулювання діяльністю Конституційного суду з боку верховної влади. Адже ще в дохристиянські і додержавні часи засадничі правові норми були сформульовані у такому пам’ятнику національної культури як “*Велесова книга*”, у якому зафіксована основна ідея конституційних пошуків на землях України – *орієнтація на моральні цінності добра, справедливості, істини*. Все це постає у формі закону, який регулює поведінку та вчинки людей, тоді як сам закон, зафіксований у звичаях і відображений у письменах “*Велесової книги*” [18, с. 145]. Крім закликів до єдності та поваги до традицій, помітне у цій пам’ятці різко негативне ставлення до греків. Це абсолютно недопустимо у літературі християнській, де Візантія та Греція є найвищим авторитетом. Шанобливе ставлення до пантеону язичницьких богів незаперечно свідчить про те, що “*Велесова книга*” – найзначуща пам’ятка дохристиянської епохи. Головний мотив твору – заклик до єдності русів, їх вірності своїй землі, своєму народові [18, с. 148].

У давньому українському фольклорі перед нами постає картина тих цінностей, які визначали тогочасне життя народу: “Земля свята, вона наша мати, гріх її бити, без потреби

копати”, “В добрий час сказати, а в лихий промовчати”, “Добрий вїт – тато у громаді” і “Вїт – то громадський слуга”, “Жінка за три кутки хату держить, а чоловік – за один”, “Якби не вмирили, то б під небо підпирали”.

У цей ранній період, коли відбувається формування етнічних особливостей духовності українців, виробляються певні суспільні відносини, які лягли в основу майбутньої державності. Самі природні умови буття народу стали підґрунтям того, що у праукраїнців формується самостійницько-індивідуалістична самосвідомість. Цьому сприяло те, що, як зазначає російський ґрунтознавець В. Докучаєв, утворилися ґрунти, що були “результатом щасливого і дуже складного комплексу цілої низки фізичних передумов”. Заслугує на увагу той факт, що ніде на Землі, навіть за мільйон років, не виникли такі багаті чорноземні ґрунти – на 500 км завширшки.

Тому одна з найдавніших землеробських культур, так звана *трипільська*, виникає раніше, ніж грецька та єгипетська, де, як зазначають сучасні вчені, близько VII тисячоліття до н. е. А в III тисячолітті організуються протослов'янські племена, які були “мовними предками слов'ян”, коли відбувається формування прабатьківщини слов'ян, межі якої, відповідно до твердження чеського вченого Л. Нідерле, охоплювали на заході Верхню та Середню Віслу, на півночі – Прип'ять, на північному сході – пониззя Березини і Десни, Дніпром – гирло річки Сули. На півдні рубіж праслов'янського світу йшов від Дніпра й Росі до верхів'їв Південного Бугу, Дністра, Пруту та Сени.

Визнання слов'янської прабатьківщини надзвичайно важливе, оскільки дає змогу зафіксувати наявність на цьому терені, починаючи з трипільських часів, автохтонного населення. А це, своєю чергою, підкреслює неперервність історичного зв'язку нинішніх українців з прадавніми трипільцями і дає підставу стверджувати (відповідно до новітніх археологічних даних), що вже в III тисяч років до н. е. на території України відбувається перше державне утворення на кшталт Крито-Мікенської культури.

Переживши численні завоювання – від скитів, сарматів і до готів, гунів та аварів включно – в V – на початку VI століття слов'янське плем'я полян розпочало об'єднання слов'янських племен. Це і було започаткуванням праукраїнського етносу, який назвав себе “Русь”, а з XI століття все частіше вживається інша назва – Україна, що походить

від слова “край”, тобто територія мешкання того народу, який проживає на цій землі. Отож, праукраїнський етнос виникає у кінці V-на початку VI століть, прабілоруський і прановгородський – у VIII, прамосковський (праросійський) – у XI-XII століттях.

У селянському середовищі, яке на той час домінувало на землях України, виробляються певні риси ментальності, зокрема зорієнтовані на індивідуалізм (на відміну від російського “общинного колективізму”) і породжені тими багатими ґрунтами, що сприяють індивідуальному господарюванню. А це закономерно виявлялося у сердечній (кордоцентричній) зверненості до “внутрішнього життя”, котра розкривається як “здатність до товарищескості, психологічного розуміння чужого душевного життя... як здатність до інтроспекції і споглядальної налаштованості” [28, с. 155].

У селянському індивідуалістичному побуті українців, наголошує О. Кульчицький, проте, знайшлося підґрунтя для західного (окцидентального) персоналізму. “До того ж цей персоналізм значно більше, аніж у Західній Європі, дбав про інтровертне заглиблення у внутрішній світ особистого переживання. Зрештою, українська культура запозичує і повністю стверджує окцидентальний персоналізм, але надає йому дещо іншого напрямку... – розбудови особи вглибину, замість експансії вширину. У своєму світосприйманні українська культура як сила, що формує національну психіку, здійснює у такий спосіб свою “орієнтацію на Європу” [27, с. 157].

Не останню роль у становленні індивідуалізму відіграв і той факт, що, перебуваючи на кордоні між Європою і Азією, на перехресті торгових шляхів, а відтак і шляхів нападницько-військових, праукраїнці здавна, принаймні аж до XVIII століття виходили орати свої землі зі зброєю при боці. Більше 2000 тисяч років українець був вільною людиною, котра змушена була вирішувати свою власну долю, долю своєї сім'ї і свого народу самостійно, не сподіваючись на будь-яку допомогу. Це, своєю чергою, виховувало в нього почуття власної гідності та потяг до незалежності, до свободи.

Ось чому, ще в епоху формування основних принципів звичаєвого права, цими ідеями сповнені пам'ятки народної усної культури. Ці ж ідеї знаходять відображення у перших пам'ятках писемності ще дохристиянської епохи, літописах, законодавчих пам'ятках та збірниках звичаєвої правосвідомості. Відпо-

відаючи нормам моралі народу, звичаєве право підготовлює перехід до законів. При цьому, якщо звичай не потребує санкцій з боку держави, то закон характеризується обов'язковістю норми і, так би мовити, нав'язується зверху.

Специфічною особливістю звичаєвого права, як відомо, є те, що в народів, які мають природну спільність буття, його норми схожі. Так, для всіх європейських народів характерне твердження про необхідність дотримуватися традицій, не забувати заповіді батьків, минулу історію народу, не говорити неправду, не лукавити, не чинити беззаконня, не кривдити інших, особливо слабих, дітей і пристарілих.

Зауважимо, що у становленні України звичаєве право відіграло надзвичайно важливу роль. Адже, перебуваючи сторіччями під владою інших держав та народів, українці зберегли свою самобутність у тих моральних вимогах, що були зафіксовані саме в нормах цього права. Водночас жодною мірою не потрібно нехтувати ранніх норм законів, які діяли у формі договорів – між окремими особами, територіями, сільськими громадами. У давньоукраїнських писемних пам'ятках договір називається як “ряд”, “мир”, “правда”. Зміст таких угод демонструють договори київських князів із греками. Адже здійснюючи походи на Візантію, київські князі проводили операції не тільки зі збирання данини, а й вели торгівлю, укладаючи відповідні договори. Перший такий договір був укладений у 907 році князем Олегом, коли його військо обложило Константинопіль. За цим договором греки зобов'язувалися заплатити данину по 12 гривень за кожного київського воїна, платити данину окремим містам Русі – Києву, Чернігову, Переяславу та іншим, виділяти впродовж півроку щомісячне утримання київським купцям, які прибувають до Константинополя, – рибою, овочами, м'ясом, хлібом, вином. Одночасно греки наполягали на тому, щоб русини не воювали проти Візантії, щоб купці київські поселялися в одному з передмість Константинополя і входили у місто лише через одні ворота групою по 50 осіб у супроводі чиновника імперії і щоб не чинилося жодного порушення норм поведінки на території Візантійської імперії.

Таким чином виокремлюються норми міжнародного права. Доповненням до згаданого був договір князя Олега від 911 року, де, крім норм міжнародного характеру, виділяються норми публічного та кримінального права. Певною мірою повторенням попередніх дого-

ворів був договір від 945 року, що укладений князем Ігорем за ініціативою греків. В 971 підписаний договір про одвічний мир з Візантією князем Святославом.

Всі ці договори з Візантією укладалися у формі міжнародних трактатів і не відрізнялися від тих, що підписувалися Візантією з іншими країнами. У будь-якому разі, якщо зовнішньодержавні стосунки регулювалися нормами міжнародного законодавства, то внутрішні – міжкнязівськими та договорами окремих земель власників з князями. Адже Русь складалася з окремих земель. Управління цими землями здійснювалося князем спільно з думою та народним віче. Князівська влада або успадковувалася, або ж затверджувалася на віче. Відтак ряд договорів укладався між князем і народом, у якому окреслювалися його умови. Так у 1146 році, кияни, обравши князя Ігоря, у новому ряді обумовили зміщення старих тіунів, введення справедливого правосуддя, обіцяли князеві не зраджувати його. Договір скріплювався цілуванням хреста. При цьому провідною тезою було утвердження народного суверенітету.

Спершу договори склалися в усній та в письмовій формах, а з кінця XII століття – тільки у письмовій.

Правове становище церкви та духовенства визначали церковні статuti, найавторитетнішими з яких були статuti Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого, де перелічуються ті злочини, які підлягають церковній юрисдикції, – злочини проти моралі, сім'ї, гідності та здоров'я людей, псування церковного майна. Оскільки церковна мова є запозиченням зі староболгарської (що, до речі, значною мірою затримало аж до І. Котляревського розвиток літературної української мови), то в термінах, які були введені у Статuti, збереглося багато застарілих і часто незрозумілих сучасним дослідникам слів.

Ідея суверенітету народу – головна в цих законодавствах. І саме вони знайшли законодавче утвердження у першому кодифікованому документі Русі, який є вінцем правової думки того часу – “Руської правди”. До наших днів дійшло близько 100 списків “Руської правди”, які були поділені на три редакції – коротка, просторова і скорочена з просторової. Коротка редакція містить Правду Ярослава та Ярославичів, а просторова – всю коротку та доповнення до неї, що здійснені до XII століття.

Ознайомлення із західноєвропейським тогочасним правом дає підстави дійти висновку,

що правові норми, зафіксовані у “Руській правді”, склали достатньо розвинену систему, незаперечно прогресивну. Це проглядається у низці статей та положень, викладених у цих правових нормах. Практично ліквідована смертна кара, яка замінена на право викупу. Навіть можна простежити становлення цієї гуманістичної ідеї. Так, у Статуті князя Ярослава, який виникає найраніше, близько першої половини XI століття, ще законодавчо закріплюється звичай кривавої помсти – “Убитого не можна помилувати, тому що зло повинно бути відплачене злом, а тому суддям належить вникати у суть справи, оскільки мають право осудити без слідства і без тортур... А тому судить із страхом божим і скоро зрозумієте обмовника ближнього свого... Вивідайте у винуватця все достовірно, але спершу довідайтесь про життя наклепника. І коли благопорадник і благовірник віднайнуть, то також не йміть їм віри, бо беззаконно ними є такі свідчення, а тому знайдіть інших свідків посоромленого, і єдина вимога: хай перед двома чи трьома свідками правдивим стане кожне слово...” [18, с. 77, 217]. “Належить підсудного перевірити, яке його життя і яка поведінка, засвідчена слідством... І ще горе тому, хто оправдовує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає..., кому мало дано, з того менше спитають, а кому багато дано, з того багато і спитають, окрім тих, хто з великим терпінням встановив правду, утвердив істину. Одні з людей через нерозуміння добра щиро помиляються, а інші, хитруючи, спокушаються, а ще інші златолюбства ради корчмарюють” [20, с. 218–219].

Знайомлячись із цим далеким від наших днів документом, неможливо стримати свого здивування та захоплення. Адже всі норми і вимоги, викладені у Статуті, пройняті гуманістичним змістом, починаючи з вимог пильного дослідження всіх зовнішніх і внутрішніх чинників події, причин злочину (дивовижно, як мало змінюються морально-психологічні фактори, коли за “мзду” чи за “василолюбство” людина іде на злочин).

Якщо у Ярославовім статуті ще зафіксована кривава помста, то в тексті “Руської правди” говориться: “Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні – Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупитися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили” [20, с. 219].

Про високий рівень самосвідомості, самоповаги та взаємного шанування між людьми свідчить і той факт, що досить детально виписані покарання за образу гідності людини (стаття 14): “Якщо хтось ударить мечем, вийнявши його, або рукояткою, тоді сплачує 12 гривень збитків за обіду”; (стаття 15): “Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривна кун” [20, с. 223].

Гуманістична спрямованість “Руської правди” чітко виражена й у ставленні до жінки. Адже і в римському, і в грецькому, і в старонімецькому праві жінка – лише власність, яка має вірно служити своєму господарю, її доля цілком залежить спочатку від батька, а потім від чоловіка, а згодом, у феодальній Європі, їй лишалося дві долі – або монастир, або заміжжя з волі батька. Тим паче, що доньки були виключені з поділу спадщини, на відміну від синів.

Відповідно до “Руської правди”, жінка, котра виходила заміж, отримуючи посаг, збирала як своє майно, а після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала головою сім’ї, вирішувала долю своїх синів; звідси право захищати матір проти непокірності та сваволі дітей – “дітям волі не давати”. Покарання за вбивство жінки було таким же, як і за вбивство чоловіка.

Вочевидь ті принципи, до яких ішла світова правова думка впродовж сторіч, лише у XVIII столітті фіксуються у низці конституційних норм, коли основною цінністю стає людське життя та права індивіда, що й було найповніше відтворене в Декларації прав людини та громадянина, прийнятій Установчими зборами Франції 4 серпня 1789 року, виникає в духовній культурі Русі XI–XII століть у принципах та ідеях, висловлених у статтях ще “Руської правди”.

Цілком закономірно, що це стало завершенням того соціального процесу, який сформувався на землях Русі і про який мовилося вище. Ідеї “Руської правди” отримали значне поширення на землях Великого князівства Литовського, до складу якого входила Україна, починаючи із XIII століття. Тут хотілося б відзначити той факт, який добре відомий українським ученим і який не бажають “помічати” дотепер російські. Адже татарська навала поневолила українські князівства лише до 1363 року, тобто лише на 80 років. Після перемоги над татарами над Синьою Водой виникає союз з Литвою. А якщо врахувати той факт, що Литва на той час складалася з кількох племен – ятвяги, пруси, аукштайці,

дзукійці, сувалкійці, які не мали міст і власної писемності, то цілком закономірно, що на теренах цього величезного державного об'єднання, куди входили навіть кримські землі, на яких князь Вітовт заснував 9 кріпостей, поширюється законодавство Русі. Більше того, литовці прийняли православ'я, підтримували руську писемність. Водночас жодною мірою не притіснялося поганство. Цей симбіоз культур, наприклад, досить яскраво себе виявив у спільному управлінні державою двох братів-князів. Це були Ольгерд (1296–1377), православний за вірою (і всі його 12 дітей також хрещені у цій же вірі) та Кейстутіс (1300–1382), котрий сповідував давньолитовські поганські вірування та похований за обрядами, які характеризували ці вірування, – спалений на поховальному багатті.

Військово-демократичні принципи, на яких будувалася Литовська державність, відповідали руському духовному повсякденню, що й знайшло продовження у становленні нової правової системи, яка отримала назву *Литовського статуту*, що прямувала магістральним шляхом розвитку західноєвропейської культури. Водночас зауважимо, що ідеї “Руської правди” жодною мірою не торкнулися північно-східних земель, де відбувалося формування майбутньої Московської держави. Починається це, як відомо, із завойовницьких акцій, здійснених молодшим сином Київського князя Юрія Долгорукого (князювання 1125–1157 років) з дружиною, проведених щодо племен в основному угрофінського етносу.

Поряд з достатньо сильним Суздальським князівством започатковується новий центр – *Москва*. Саме так про це розповідається у примітках до “Руського літопису”, який включає й “Повість временних літ”, Київський і Галицько-Волинський літописи. “Ситуація прояснюється на основі даних “Повести о зачале царствующего града Москвы”, які відомі також за іншими джерелами і наведені В. Татищевим. Біля річки Москви було відоме з літопису село Кучкове, власність великого боярина (за В. Татищевим – тисяцького) Степана Івановича Кучки. 1147 року сюди приїхав Юрій Володимирович і, будучи жонатим (“другие жены многи приводят, веселяся почасту”) та п'ючи з дружиною, взяв собі за любовницю піддатливу красуню, жону Кучки. Обурений Кучка запер свою жінку під замок. Юрій за це його вбив, а дочку забитого Улиту тут же віддав за свого сина Андрія (за “Синописом” його друге ім'я – Китай), мож-

ливо, уже один (чи більше) разів одруженого на невідомій жінці, бо тоді йому було добрих 35 літ” [21, с. 1175]. Власне на цьому місці й виникає Москва, що мордовською мовою означає “гнила вода”.

Започаткована Долгоруким колонізаторська політика продовжувалася Андрієм Боголюбським, який вступив у боротьбу з Києвом, намагаючись його зруйнувати як політичний центр руських земель. Тим більше, що і Руссю назвати ці східно-північні землі було досить важко. Адже ніхто з істориків не заперечує той факт, що великоруська народність спирається етнічно на фінський субстрат. Як зазначає знаменитий російський історик М.М. Покровський у своїй “Русской истории в самом сжатом очерке” [44, с. 259], “на цій рівнині (Східно-європейській – А.Б.), одночасно зі слов'янами, жили й народи інших мов, і назви різних місць, річок і навіть міст донині про це нагадує. Слова “Москва”, “Ока”, “Клязьма” – не слов'янські, а фінські, – вказують, що колись тут жили фінські племена й донині не вимерлі, а тільки підкорені слов'янами, наповнені їх духом і східно-слов'янською, тобто російською мовою, але нагадуючи себе зовні, рисами обличчя теперішнього великоруса, москвича чи володимирця. Дальше на схід такі ж неслов'янські племена, підкорені пізніше, зберегли ще й свою мову (чуваші, народ марі чи черемиси) і т. ін. Відтак слов'янська мова ще не доводить, що в наших жилах тече неодмінно слов'янська кров: російський народ утворився із дуже різних племен, котрі проживали на Східно-європейській рівнині, але слов'янське плем'я виявилось з усіх них найсильнішим, – воно і нав'язало всім іншим свою мову” [44, с. 18].

До XIV століття майбутня Московщина не була ще державою, а роздрібною територією. Певною мірою об'єднатися допомогло татарське іго. Започатковане це було ще славнозвісним Олександром Невським який фактично зробив вибір азійського шляху розвитку (адже його батько – новгородсько-суздальський князь Ярослав Всеволодович – був призначений татарами для збирання податі з руських земель, а сам Олександр Невський – кровник улюбленого сина Бату хана – Сартака), виступивши не проти татар, які зруйнували руську державу, а проти західно-європейського наступу в 1240 та 1242 роках. Лівонського ордену. (Цікава деталь: О. Невський народився у 1230. То як же він міг очолити військо в 1244 (битва на Неві)?). І

хоч проти цього ордену боролися литовці (у цій боротьбі загинули навіть два литовських племені – ятвягів і прусів), покорити їх землі Лівонці не змогли. Тому поворотом від демократизму слов'янства до тиранічних систем Сходу була не боротьба з Лівонцями, а “любов” до татар. Це відзначає відомий дослідник Леонід Залізник у книжці “Первісна історія України”: “Саме завдяки військовій підтримці татар відбулося піднесення Московського князівства за Івана Калити (1325–1340). Він уславився кривавими погромами повсталі проти татар Твері й став за це головою ординської адміністрації на Верхній Волзі. За вірну службу ханові (збирання податей та придушення антитатарських повстань) Калита отримував ярлики на вільні землі... Московське князівство довго було фактично улусом Золотої Орди. Знать переходила на мусульманство, вдягалася по-татарськи. Мова татар за Василя II стала мало не державною. Устрій Московської держави значною мірою був копією золотоординського ханства. Це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, фінансів, грошової системи. Терміни “таможня”, “казна”, “ямська служба” – тюркського походження. Грошову систему також запозичено в Орді. Це стосується як основних номіналів грошей (деньга, алтин тощо), так і способів карбування монет. За золотоординською технологією у Москві карбували гроші з XIV століття до 1699 року, коли Петро I європеїзував грошову систему імперії” [16, с. 263].

Головне, що з тих часів розділило Україну та Московію, це те, що в Україні, як і в інших державах Західної Європи, вироблялася система феодальної демократії. У тих феодальних володіннях, які сформувалися на Заході, кожний феодал був самостійним і незалежним діячем, а у деяких народів збереглася і виборна система королівської влади (Франція, Польща, Італія). Створюється особлива ідеологія, осередком якої були особиста честь, обіцянка, слово, а відтак і самоповага та усвідомлення своїх, хай і станових, обов'язків як таких, що обираються самостійно як свій шлях у житті.

Протилежна система склалася на Сході. Необмежена і в основному спадкова влада тих, хто очолювали державу, маючи повну владу над долею підлеглих, формувала ідеологію покірності, зрівнялівки, нівелювання особистісного, індивідуального.

Східні деспотії змогли створити могутні імперії, які століттями, підкорюючи народи і руйнуючи культури – монголи, тоді як перси спиралися на рабську психологію підлеглих”,

оголошуючи та прославляючи будь-яку загарбницьку війну вищим проявом доблесті та героїзму, де людське життя нічого не коштувало.

З часів Івана Калити і до 1547 року, коли Іван IV приймає титул царя, яким величали Візантійських імператорів та ханів Золотої Орди, відбувається становлення державності, яка була типовою для сходу. З огляду на це, стає цілком зрозумілим те беззаконня та безправ'я, яке існувало в Російській імперії впродовж сторіч і було першочергово спрямоване на формування системи, члени якої, тобто громадяни імперії, звикли до абсолютної покори як у діях, так і навіть у своїх думках.

І лише в 1916 році у Російській імперії було прийняте рішення про відміну тілесних покарань для дворян. За цих морально-психологічних умов цілком можливим став прояв будь-якої сваволі самодержця – чи це опричнина, введена Іваном Грозним для знищення будь-якого “своєволя”, чи це так звана “Дворовая тетрадь”, складена в 1552, куди ввійшло біля 4000 тих, які отримували титул дворян і були, так би мовити, мобілізовані до боротьби з непокірними боярами, чи знищення Петром I знатних юнаків (близько півтори тисячі), учасників стрілецького бунту і т. ін.

Таким чином, виникає два протилежно спрямовані образи світу. Певною мірою вираженням цього є факт формування вассалітету в Західній Європі. Лицар сам обирав собі сеньйора, якому служив і виявляв чудеса сміливості у боротьбі за честь його (див. “Піснь про Роланда”, інші пам'ятки лицарського епосу).

Цього жодною мірою не знала російська культура, адже всі ті епічні твори, які були привласнені нею, належать іншій – *українській*. Усі події, які оспівуються у “Слові о полку Ігоревім”, відбуваються на землях України – від Путивля до південних степів; а герої билинного епосу – Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович “стоять на стражі богатирській”, як відомо, не в якомусь іншому місці, лише під Києвом. До речі, епічні герої, при всьому характерному для епосу узагальненні первинно моральних принципів національно-етнічного буття, все ж мають кожний свою неповторність. Ілля Муромець – “стар-старіньок” (тобто надзвичайно мудрий), Добриня Никитич – “вежеством силен” (тобто знаннями, бо він єдиний з богатирів читає написи – “підеш праворуч – коня втрадиш, ліворуч...” та інше, знає правила поведінки за столом, стосунків між бо-

гатириями, їхньої поведінки) і найнешанованіший з-поміж них Альоша Попович – “наскоком смел” (а його ім’я “Попович” є свідченням того, що епос відображає культуру дохристиянську, та й сам він невисокої моралі – шляхом брехні та лукавства хотів одружитися на дружині Добрині, скориставшись відсутністю його і обдуривши дружину, сповістивши їй, що Добриня загинув).

І все ж у цьому різноманітті немов би охоплені всі ті цінності, які визначали духовну культуру праукраїнців. Відомо, що епос найдовше зберігається в усній, неписемній культурі. Власне тому билинний епос був зібраний у ХІХ столітті за межами України – в архангельській губернії та в низов’ях Поволжжя, але його центром і змістом є оборона Києва.

Доречно підкреслити, що саме “охоронна” функція відрізняє цей епос від інших епічних пам’яток, за винятком вірменського – про Давида Сасунського, який присвячений оборонній боротьбі з арабською навалою. Всі ж інші, такі як знаменитий киргизький “Манас”, французький “Пісня про Роланда”, прославляють подвиги завойовників, насильників як героїв найвищого рівня. Миролюбність епосу богатирського відображала загальну ментальну особливість праукраїнців, орієнтованих на мирний обробіток своєї землі та на захист її від численних нападників. Розум, ввічливість, взаємоповага і, нарешті, молодеча відвага – всі ці риси, втілені у трьох богатирях, протиславляли їх вассальній вірності західноєвропейських лицарів, котрі йшли у своїх подвигах на будь-які моральні порушення, проявляючи абсолютну покірність волі сеньйора. Саме тому в них був свій власний кодекс честі, а у феодалів, у духовенства, у королів, у селян, у ремісників, у торговців – свої кодекси. А от на Русі, незважаючи на те, що відбувалося, як і в інших європейських країнах, формування станової структури суспільства, завдяки ранньодемократичним виборним відносинам, виробляються позастанові, моральні норми, які належать до загальнолюдських і які, зрештою, й знайшли своє законодавче втілення у статтях “Руської правди”.

Як уже наголошувалося, життєдіяльність “Руської правди” продовжувалася на землях Великого князівства Литовського. На відміну від цього “патріарх історії російського права” М.Ф. Володимирський-Буданов зазначає: “У Московській державі вже із ХІV століття немає ніяких слідів діянь Руської правди (крім однієї – 55 статті судбника 1497 року).

Навпаки, безсумнівно, візантійські джерела отримують усе більш широке застосування завдяки зростаючому впливу духовенства і розширенню його могутності, але у світських судах вони не могли мати вжитку. Відомі були в Москві також місцеві кодекси – Новгородський і Псковський, але вони не мали сили закону. Отож, майже все юридичне життя народу підлягало упродовж двох століть дії звичаєвого права і приватній волі князів, не відображений у письмовій формі закону” [6, с. 223].

Отже, основним авторитетом, який визначав правові норми в Литовській державі, була “Руська правда”, тим більше, що українці становили більшість населення. Основним принципом, неодноразово відображеним у так званих “привілеях”, був такий: “ми старини не рушимо, новин не вводим”. І все ж статті “Руської правди” доповнювалися звичаєвим правом. А от єдиною формою писаного закону водночас були “привілеї”, тобто укази великих князів, що санкціонували звичаєве право українських земель. Вони надавалися як окремим станам (духовенству, шляхті, міщанам), так і окремим містам, землям, особам. Перші привілеї відображали активний наступ на православ’я з метою окатоличення провідних кіл українців, української шляхти. Так, привілеї від 1387 року забороняв католикам брати шлюб з православними, привілеї від 1413 вимагав, щоб усі маєтності католиків підтверджувалися, а православних ні, щоб останні усувалися від участі в уряді, у раді Великого князівства Литовського.

Особливе місце зайняв привілеї від 1447 року (загальноземський та Віденський). Відбувалося подальше окатоличення населення шляхом встановлення королівського патронату над православною церквою. Одночасно помітно посилилися особистісні права. Встановлювався принцип індивідуальної відповідальності за вчинені злочини, всій шляхті та міщанам дозволявся виїзд за кордон, всі маєтності закріплювалися за їх власниками, які тим самим унезалежнювалися від влади великого князя. При цьому без згоди литовської (католицької) шляхти Великий князь не міг вирішувати жодного питання як зовнішньої, так і внутрішньої політики.

Різнорманіття правових норм різних земель і територій потребувало певної кодифікації. Таку спробу зробив Великий князь Казимір, видавши судбник у 1468 році, у якому проголошується ідея рівності громадян усіх верств перед законом, заперечується відпові-

дальність дітей та дружин за злочин батька.

В містах поширюється Магдебурзьке право, яке, зі свого боку, підтверджувало незалежність від влади князя кожного міського магістрату, починаючи з XIII–XIV століть. Ось як про це розповідає польський історик Морачевський, автор славнозвісних “Старожитностей польських”: “Перші Сакси, що поселилися біля Мюнстера, Падерборна, Лейдена, з IX століття покорили слов’янські землі і у XIII панували під Сілезією на всій лівій стороні Одеру, а також біля гирла цієї річки і по правій стороні, тобто у західній Померанії. Генріх Птицелов, з роду князів саксонських, був обраний королем німецьким і потім став західно-німецьким імператором. Тому Сакси бували в Італії. Оттон Великий рівною мірою управляв у Римі, як і на Ельбі. Він підпорядкував папу та різних італійських князів своїй владі. У цей час Італія почала підіймати голову з пожарищ та руїн, відроджувалися знову старі міста римські, відновлювалися старі порядки та вільно склалися малі республіки, які швидко досягали влади. Оттон Великий заснував, за образом та відповідно до звичаїв римських, на Салі, Ельбі й Одері, саксонські міста, котрі згодом досягли квітучого стану. Перша ідея їхнього правоустрою взята в італійців, змішавшись зі слов’янськими та німецькими основами. Шляхтич Єпко з Рейдова у період з 1215 по 1235 зібрав різні статuti Вестфалії, Фрізії, Бранденбургії, Лузації та інших провінцій, які на той час називались Саксонією. Бандтке думає, що різні статuti всіх цих провінцій мали своєю основою право франконське, яке, мабуть, і в Польщу, як і до німців, проникло. Це франконське право виявилось не таке, що склалося переважно через практику в Магдебурзі, звідки з магдебурзькими змінами воно дуже швидко перейшло в Польщу і з того часу під своєю власною назвою ледве було відомо. Як би то не було, ті збірники законів, які склав Єпко із Рейкова, отримали назву “Sachsenspiegel”, що, будучи присвяченим урядовій організації, швидше всього було правом публічним. Тим часом у судах набувало чинності право громадянське та право кримінальне. Місто Магдебург списало свої права в одну книжку і назвало її “Weichbild”. Це слово означає “святий образ”, а такі образи ставили на кордонах округів, тому воно означало і місто зі своїм округом. *Sachsenspiegel* та *Weichland* склали право німецьке, тевтонське або ж Магдебурзьке в Польщі” [21, с. 38].

З XIII по XVI століття Магдебурзьке право поширюється на землях Литовській, Польській, Українській. Водночас дослідники його відзначають, що воно ніколи не діяло, так би мовити, у чистому вигляді, завжди при цьому враховувалися місцеві звичаї, хоча статті, які стверджували особисту відповідальність кожного громадянина міста, цитувалися і використовувалися у судах. Перевага віддавалася місцевому звичаєвому праву. Так, професор М.Ф. Володимирський-Буданов зауважує, що в містах України та Білорусі як у створенні сім’ї, так і у розлученні чоловіка з жінкою вирішальне значення відіграв договір, який вносився в магістратські книжки, а не вінчання у церкві. Тим самим підкреслювалося вирішальне значення внутрішньої згоди, домовленості між особистостями, а значить і визнання провідної ролі індивідуальної волі кожної людини зокрема.

Всі ці різноманітні правові норми в XIV столітті зрештою були кодифіковані й упорядковані у Литовському статуті, у його трьох редакціях (1529, 1568, 1588). І що дуже важливо – всі ці редакції були написані руською мовою, тобто тогочасною українською. Згодом текст Литовського статуту був перекладений та надрукований уперше польською мовою в 1619, 1623, 1642, 1648, 1693 готичним шрифтом, а в 1744, 1748, 1819 звичайним латинським. Власне Литовський статут був первинно надрукований руським шрифтом у Вільнюсі у 1588 році у типографії Малоніча і передруковувався щонайменше тричі. В Україні знайдено більше 110 примірників цього статуту. В цілому його текст вказує на те, що відбувається активне становлення шляхти, котра виступає за обмеження влади магнатів.

Але нас цікавить інша складова цього питання, а саме – *гуманістичний зміст законодавства*, яке відображало зміцнення індивідуально-суб’єктної сторони суспільного життя. Важливо те, що однаково каралося вбивство як шляхтича, так і простолюдина, враховувалися вікові особливості, вагітність жінки, проведений чіткий поділ між навмисним злочином і ненавмисним, чітко відображена турбота про захист природи (знищення греблі, гатки, спалювання млина і навіть знищення соколинних і лебединих гнізд, пташиних принад каралися штрафом). Багато уваги приділяється покаранню за образи честі та гідності людини – словом, побиття ломакою або іншим предметом, поранення руки, ноги, ока, носа, губ, вибиття зубів, образа словом, обзивання

байстрюком. Суспільно небезпечними вважалися злочини проти сім'ї, моралі, церкви. Так, до злочинів проти моралі та сім'ї належали гвалтування, насильницький шлюб, подружня зрада, неповага до батьків.

На жаль, з кінця XVIII століття, коли була ліквідована автономія земель Лівобережної України та здійснені три поділи Речі Посполитої, Правобережна Україна повністю входить до Російської імперії і втрачає всі окремішні правові норми. І це зрозуміло, адже в Московському князівстві не була відома до монгольської навали “Руська правда” і не виробилися норми звичаєвого права. А після монголів, запозичивши у них адміністративний устрій, утверджується система, підпорядкована єдиній волі глави держави. Скажімо, якщо в українському часопросторі сама земля належала окремим власникам, то в Московському князівстві єдиним володарем був цар. У 1497 році у Судебнику Великого князя Івана IV проголошене закріпачення селян, бояри та дворяни стають “служилим” станом, тобто службовцями. Коли ж у Судебнику не було якоїсь норми, то, оскільки звичаєвого права не існувало, доводилося звертатися до царя та боярської думи з проханням видати новий указ. Соборне Уложення 1649 зближує боярство з дворянством, забороняє вільне пересування міського населення, прикріплюючи його до “посадів” (міст). На початку XVIII століття церква була повністю підпорядкована державній владі, управлялася Синодом у Російській імперії, тобто повністю залежала від волі володаря держави. У такий спосіб духовенство перетворювалося на державних службовців.

Отож, таке посилення єдинодержавної влади повністю заперечувало принцип індивідуальності, особистісного начала у правосвітогляді, тобто всі ті норми, які були зафіксовані в “Руській правді”, Магдебурзькому праві, Литовському статуті.

Розділ II НА ШЛЯХУ ДО АВТОНОМІЗМУ

При всій демократичності пануючих у Великому князівстві Литовському соціальних відносин, усе ж з цього часу відбувається трагічний процес втрати національної особистості, практично національної самостійності українців. Адже джерелом, самим підґрунтям цього процесу був факт можливості та й необхідності формування такого аспекту національного повсякдення, як політична стратегічність.

Для України, як і для інших народів, які потрапили до колонізаційного поневолення, визначальною і вирішальною в їх долі завжди була воля “центру”, тобто колонізатора. І лише можна дивуватися і захоплюватися тим фактом, що українці, які зазнали 750 років утрати власної державності, все ж не розчинилися як самотня нація, не загинули під тиском колоніальних режимів.

Боротьба за це національне самоусвідомлення розпочинається ще з XIII століття, але тільки в XX отримує певну практичну реалізацію. Вона велася в дуже несприятливих умовах не лише зовнішнього порядку, а й не меншою мірою внутрішнього. Цьому періоду присвячено низку праць сучасних дослідників української історії, які насправді тільки в наші дні можуть аналізувати соціальні процеси в Україні не через цензуру колонізаторів.

Першочергово звергає на себе увагу факт відмінності від Західноєвропейського феодалізму, де чітко виділяються станові особливості системи та їх правові реалії. Як відомо, в Україні незаперечним авторитетом протягом сторіч (фактично аж до XVI), були представники князівських давніх родів. Але саме на межі XV–XVI століть вони в основному вимирають. Відтак місце князів потроху починає займати українська шляхта, яка формувалася з різних вихідців із духовенства, купецтва, ремісництва. Звичайно, цьому головню сприяв той факт, що українці, належачи до Речі Посполитої, копіювали ті соціальні стани, що характеризували польське суспільство. Цей процес достатньо вичерпно викладений на сторінках блискучого дослідження Наталі Яковенко “Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття”. Авторка підкреслює, що становлення української шляхти було складним і значною мірою суперечливим процесом. Князівський протекторат, особливо з боку “некоронованого короля Європи” – князя Костянтина Острозького, котрий, як відомо, відкрив перший вищий навчальний заклад у Східній Європі – “Острозьку академію”, друкарню і тим сприяв становленню ідеологічних засад *національної самосвідомості*. Водночас Н. Яковенко пише: “Після вимирання одних та денационалізації інших княжих родів, опинившись без політичного проводу, шляхта починає втрачати орієнтацію. Неспаяна становою монолітністю, позбавлена об’єднавчої спільної платформи, незучена за княжою спиною до політичної самостійності, вона опиняється на маргінезі змін, що гвал-

товно зайшли в Україну. Виявилося, що в заколисоуючому, усталеному віками ритму життя вона як живий організм атрофувалася. Впав князівський дах, який підтримував архаїчну непорушність традиційних суспільних структур, і з раптовою катастрофічністю стало очевидним, що в новій – козацькій – Україні родовий знати сутнісно немає місця. Мов перед лицарем на роздоріжжі, перед нею стелилося тільки два шляхи: направо підеш – козаком станеш, наліво підеш – поляком обернешся” [64, с. 269].

Отже, Україна опинилася у стані “безголів’я”, що, своєю чергою, сприяло розпорошенню національних сил. Останнє ж особливо яскраво виявило себе у тім різноманітті правових норм і звичаїв, які виробляються на землях України цього часу. Як зазначалося вище, домінувало звичаєве право, яке вплинуло і на міське – Магдебурзьке, і на церковне, і на законодавство Литовського статуту. Зокрема, той принцип, що проводився ще на землях Великого князівства Литовського (“старовини не рушимо, новини не вводимо”), не відповідав дійсності і навіть був шкідливим за нових умов. До того ж тоді мов “прокинулася” православна церква від надмірного наступу католицизму, з одного боку, а з другого – від активної дії реформаційних ідей. На жаль, домінуючий страх новизни в українців, певна відстороненість вищих церковних ієрархів від основної маси нижчого духовенства та народу в цілому, стали перешкодою для того, щоб Україна прийняла ідеї, проголошені Берестейською Унією 1586 року. А це був би значний крок для приєднання до культури Західної Європи. Адже за унією пропонувалося повне збереження всього канонічного православ’я загалом. Вносилися лише одна зміна – підпорядкування церкви Ватикану і тим самим проголошувалася відмова від влади Константинопольського патріарха, котрий був відомий як вірний слуга турецького султана і перебував на його утриманні. Одночасно зміна, запропонована Унією, відкривала дорогу до латинської мови, яка стала мовою літератури, науки, мистецтва, освіти. Примітно, що до кінця XIII століття в західно-європейських державах існувало 65 університетів, із них 25 – в Італії.

Зазначене підготувало підґрунтя для поширення ідей протестантизму, який пропонував нове світобачення і, що найважливіше, нове бачення самої сутності людського буття. Католицизм, як відомо, спирався на ідею праці як покарання, накладене на людину (Адама)

за першородний гріх, тож проголошував концепцію втечі від земного світу, усамітнення до чернецтва включно, коли праця була нічим іншим, як виконанням карі божої. Протестантизм же протиставив працю та неробство як дві протилежні сили, як добро та зло. Сама ж праця набуває характеру не того, який було запропоновано як католицизмом, так і православ’ям, а засобом вираження себе як людини діяльної, самодіяльної, зрештою – як людини всесильної, котра здатна до перетворення світу. Багатий повинен теж трудитися. Ледар, таким чином, перетворюється в єретика, і порятунок людини залежить не від волі божої, а від неї самої.

Прикриваючись посиленням на Бога, протестантизм проголошує наживу як основну мету людського життя. Тим самим виникає суто грошова оцінка самої праці, втрачається її “потоїбічність”. На перший погляд, це було неподільно пов’язане з потребою посилення знань і науки. Насправді ж процес цей не був таким прямолінійним. Як в Україні народом не була в основному прийнята ідея долучення до культурного процесу Європи в Унії, так і в самій Європі реформаційні ідеї втілювалися з великими труднощами. Загальновідома трагедія Варфоломіївської ночі – 24 серпня 1572 року у Франції, знищення протягом двох тижнів у цій країні більше 30000 гугенотів; надзвичайно гостра протидія людної англійській аристократії аж до відрубання голови їх королеві Марії Стюарт в Англії; спалення Яна Гуса та Яна Жижки в Чехії. І тоді, коли реформація перемогла, то не можна сказати, що вона принесла з собою повагу до знань та науки. Так, вожді протестантизму називали розум “нареченою диявола” (М. Лютер), ненавиділи і проклинали “розумників”. І лише згодом вони звертаються до філософського раціоналізму, що було пов’язане з потребами розвитку капіталістичного суспільства.

До XVI століття в університетах панувала середньовічна схоластика. Гуманісти, починаючи з XIII, поставили перед собою завдання очищення народного буття від засилля теологічних інтерпретацій людського повсякдення і тому, всупереч їй, вони віддають належне так званім “вільним мистецтвам” – літературі, музиці, поезії. Головним же їх ворогом стає латинська мова, якій вони протиставляють національні “профанні” (світські) мовні культури. Більше того, вони не відмовилися від середньовічно-схоластичного схилання перед минулим та його авторитетами.

І все ж звертання до гуманітарних знань, які міцно пов'язані з національно специфічними особливостями культурного процесу, значною мірою сприяло консолідації державних утворень. Формування сильної державної влади, з одного боку, підривало авторитет католицької догми про “божественну” суть цієї влади і створювало умови для все більш адекватного розуміння цієї влади як такої, що і створена, і підпорядкована світським силам.

І тому цілком закономірною є поява нових філософсько-правових учень італійця Н. Макіавеллі (1469–1527) та юриста і публіциста – француза Жана Бодена (1530–1596). І той, і той були різко негативно зустрінуті католицькою церквою, хоча саме їх ідеї отримують значне поширення в Європі; фактично вони закладають основи наукового *вчення про державу та право*. Макіавеллі у своєму славнозвісному творі “Державець” подає переконливу картину складності, суперечливості державної влади: “Кожен розуміє, як похвально для володаря виконувати дане слово і жити правдою, а не лукавством. Однак, як показує наш досвід, великі справи вершили саме ті володарі, котрі не дуже пам'ятали про свої обіцянки, вміли спритно дурити простаків і, зрештою, подужали тих, хто покладався на чесність. Отож боротися можна двома способами – з допомогою законів і з допомогою сили. Перший спосіб притаманний людині, другий – звірам. Та оскільки першого не завжди достатньо, доводиться вдаватися до другого. Тому владареві потрібно навчитися бути не лише людиною, а й звіром” [31, с. 439].

Ж. Боден, який пережив жорстокі релігійні війни, нетерпимість та агресивність, у своїх працях запропонував нові принципи державності – мирне співіснування різних партій та релігій, постання вище їхніх інтересів. Тим самим проголошувався принцип суверенітету, який розумівся як утвердження прав кожної особистості на релігійні та політичні переконання (див. “Шість книжок про республіку”, 1576 рік). Власне тут він розгорнув *ідею природної релігії*, яку ототожнював з мораллю. А це, своєю чергою, стає певною мірою обґрунтуванням *принципу деїзму*, коли Бог визнається творцем світу, який після акту творіння не втручається ні у природний, ні в людський процеси. Ототожнення з мораллю так званої природної релігії мислитель обґрунтовує у праці “Розмова сімох про величаві тайни таємних речей”, що тривалий час поширю-

валася в рукописному варіанті, і лише в 1857 році побачила світ латинською мовою. В іншій праці, трактаті “Метод легкого вивчення історії”, Боден уперше сформулював *ідею прогресу*. Адже в суспільній свідомості домінувала концепція регресу, що спиралася на біблійну легенду про райське життя Адама та Єви до їх вигнання за гріх непослування. Автор, аналізуючи історичний процес у цілому, проголошує лінію прогресивного розвитку людства, що не могло не викликати гнів у представників церковних кіл.

Отож так уперше виникає світське вчення про державу та права людини. Примітно, що і Макіавеллі, і Боден проголошують не стільки правовий, скільки політичний суверенітет. Вони ставили перед собою завдання боротьби з феодалним “безмежжям” та сваволею, протиставляючи цьому ідею централізованої держави, на чолі якої стоїть сильний монарх, котрий єдиний втілює її владу та право. Зрештою, проблеми держави та права опинилися у центрі уваги багатьох мислителів Західної Європи XVI–XVII століть. Особливе місце з-поміж них належить голландському юристу, дипломату та політику Гуго Гроцію (1583–1645). Власне школа Гроція визначала перехід від гуманізму до раціоналізму, коли починає домінувати *ідея розумності*, втілена у так званому природному праві. Як зазначає український філософ К. К. Жоль: “Таким чином, завдання філософії права Нового часу теоретики правознавства вбачали у розкритті раціоналістичними засобами абсолютного, незмінного, рівного для всіх народів та часів права, даного самою природою, а тому такого, яке стоїть вище позитивного (писаного – А.Б.) права” [15, с. 213].

У Гроція право має дві сторони – суб’єктивну (яка зводиться до моральних рис людини), що, своєю чергою, уможливує здійснення певних дій, та об’єктивну, коли право ототожнюється з законом як таким. Розуміння сутності природного права Гроцій виклав у перших розділах та у вступі до книжки “Про право війни та миру” (1625), що одразу ж була внесена до заборонених (1627), що аж ніяк не зупинило значне поширення її у Європі, де вона була перекладена різними мовами.

Крім узагальнено-раціоналістичного окреслення сутності державно-правових концепцій, XVII століття розширює сферу розуміння цих явищ. Відбувався цей процес шляхом поглиблення проблеми особистісного спричинення. Так, одним із перших, хто присвятив цьому питанню практично всю свою творчість,

був іспанець Балтасар Грасіан і Моралес (1601–1658). У книжці “Кишеньковий оракул”, трактаті моральному “Герой”, творі “Політик”, трактатах – антологія “Дотепність”, “Благоразумний”, філософському романі про життєвий шлях людини, він обстоює домінанту моральних світських цінностей, чим природно викликає глибоке обурення церковників.

І все ж праворозвитковий процес зупинити було неможливо. Томас Гоббс (1588–1679), хоч і будучи прихильником монархізму, все ж основну увагу приділяє природі людини, проголошуючи її вічну агресивність і закликаючи до об’єднання людей на основі договору, домовленості. Філософ та політик Джон Локк (1632–1704) у низці праць – “Досвід про людський розум”, “Акт про подальше обмеження влади монарха та найкращій охороні прав і волі підлеглих” (1702), “Деякі думки про наслідки зниження процента і підвищення вартості грошей державою” (1691), “Подальші думки про підвищення власності грошей державою” (1695) уперше проголошує природний стан людини як такої, котра трудиться. Найвищою владою і правом володіє народ. Останній може передати виконавчу владу королю, дії якого постійно контролюються і підлягають загальному закону. Абсолютна монархія у Локка несумісна із громадським суспільством. Мислитель виділяє три форми влади – законодавча, виконавча та судова, не протиставляючи їх.

Всі ці питання настільки хвилювали Європу, що у художніх творах вони теж знайшли своє відображення. Це і “Втрачений рай” (1667) видатного англійського поета і діяча Англійської революції Джона Мільтона (1608–1676), і романи політичного діяча та англійського письменника Джонатана Свіфта (1667–1745), де проблеми свободи, боротьби з безправ’ям, сваволею влади набувають головного звучання. Зрештою, філософсько-правова думка Європи приходять до підтримки конституційної демократії.

Українська інтелігенція, яка заповнювала аудиторії європейських університетів, не могла не ознайомитися і навіть не долучитися до цього, на той час надзвичайно актуального процесу. Тим більше, що до Петра I Україна не мала жодних кордонів з європейськими державами. Всі ці державницько-правові ідеї отримали своє специфічне звучання на землях України. У кінці XVI століття за організацію освіти взялися так звані братства. Але для цього потрібні були освічені люди, підготов-

лені всебічно. Кожний священник та дяк були зобов’язані давати початкову освіту дітям при церквах. Навчалися головним чином на основі таких богослужбних церковних книжок, як “Часословець”, “Псалтир”, “Октоїх”, “Апостол”. Навчали письма – уставного (яким переписували церковні книги), скоропису – для майбутніх канцеляристів, вчилися церковному співу. Брацлавський кастелян, волинський шляхтич Василь Загорівський, перебуваючи у кримському полоні й відчуваючи наближення смерті, залишив листа, з якого можна судити про стан і шлях освіти. Він зазначає, що коли його сини досягнуть семи років, треба знайти “дяка, добре вченого й цнотливого, або запросити того самого дяка Дмитра, що у мене (Загорівського) служив, і віддати їх вчитися руській науці у Св. Письмі або в моєму домі, або в церкві святого Іллі у Володимирі і не пестячи їх, пильно та порядно приводити їх до науки так, щоб потім вони науки тої були придатні до помноження хвали милосердному Господу й до служби своєму господареві та Речі Посполитій” [1, с. 46]. “Згодом, – пише Загорівський, – у зв’язку з тим, що вони повинні володіти державною (латинською) мовою як громадяни Речі Посполитої, він просить опікунів знайти “статечного бакаляра, який би міг їх (синів) добре вчити письму латинської мови і наказати йому вчити в моєму домі” [1, с. 46]. Для подальшого підвищення освіти українська юнь нерідко вступала до монастирських шкіл, де удосконалювали знання з латинської та грецької мов.

З огляду на те, що в Україні не було своїх власних вищих навчальних закладів, починаючи з XIV століття українські та білоруські юнаки отримували знання в європейських університетах – Болонському, Падуанському, Паризькому, Гейдельберзькому, Краківському та інших. Як відзначає відомий російський вчений І. М. Голенищев-Кутузов: “З кафедр Кракова та Болонії, Падуї та Відня вихідці з українських степів коментували античних авторів. Гуманісти українського походження, які вважали себе русинами, розвивали свою діяльність у самій Польщі та на Заході” [9, с. 6–7]. І далі: “Україна, беручи зі скарбниці світової культури, поклала... свої цеглини до величної будови польського та європейського гуманізму епохи Відродження” [9, с. 6–7]. Тим самим автор підкреслює той факт, що входження в гуманістичну культуру епохи Відродження сприяло виділенню світських

знань, відокремленню їх від релігійних. Активне задіяння у світовий культурний процес (за неповними даними тільки в Краківському університеті в XV–XVI століттях отримали освіту біля 800 українців) сприяло формуванню світобачення, яке, спираючись на минулі як загальнолюдські, так і на національні знання, все ж було спрямоване на реальні, практичні потреби людини. Так, в орнаментальному мистецтві дерев'яне, покрите позолотою різьблення навколо ікон, у вітварях та в іконостасах сповнюється світськими елементами у різних формах рослинних, геометричних та тваринних мотивів. І в музиці у XVI–XVII поряд із церковними розвиваються і світські форми – партесний спів, напівдуховні, напівсвітські твори – псалми та кантати, історичні думи, з'являються перші рукописні ноти, друквані підручники з теорії музики. Вже з часів Богдана Хмельницького українські співаки та музики направляються до Москви та Петербургу” [1, с. 418–424].

Формується так зване українське бароко, що сповнене внутрішніми протиріччями, як і людина того часу. Анатолій Макаров у своїй блискучій роботі “Світло українського бароко” зазначає: “Людина Бароко – наш духовний прототип. Вона вчиться мислити двома мовами: чіткими логічними означеннями науки й багатозначними образами, алегоріями і символами мистецтва. Одна її мова – це мова тих, хто прагне проникнути у глибокі, часом сумні та страшні для самої людини, таємниці природи. Друга її мова – мова молитви, віри у вищій сенс світобудови й людської доброти. У ній відбилася та мудрість, яка з'єднує віки і не дає людині загинути через свій розум, який давно вже посварив її зі світом, природою, Богом, самою собою” [30, с. 62].

З розвитком освіти посилюється інтерес до наукових знань, так званих “гуманітарних” – від слова *Humanitas*, тобто “людських” знань, які створені самою людиною, її розумом, та астрономічних, медичних, географічних, геодезичних та інших. Своєю чергою, інтерес до науки викликав і зростання кількості бібліотек. У XVI столітті виникли великі книгозбірні в Острозі та Львові, в XVII – до них долучилася Києво-Могилянська академія, з'являються значні бібліотеки у заможних шляхетських родинах, козацьких старшин, при монастирях, у різних школах, у єпископів.

Одними із центральних питань, що привертають увагу мислителів Європи і стають надзвичайно гострим для України, були державно-правові питання. Якщо зовні це

стимулювалося тим, що Україна була активно долучена до європейського процесу, то внутрішні причини були зумовлені наявністю соціально активної сили, котра обстоювала національні та суто державницькі інтереси, – козацтва. У виникненні цього феномена зіграла роль низка факторів. Щонайперше посилення феодалного гніту з боку Речі Посполитої, яке особливо проявило себе щодо українців у цій державі; по-друге, військові причини, адже потрібно було протистояти нестримному наступу татар, єдиним джерелом прибутку і “виробництва” яких був ясир, тобто полонені, яких вони продавали на турецьких базарах. Посилення натиску католицької церкви цілком закономірно викликало спротив некаатоликів, тим самим сприяючи формуванню окремишньої, національної свідомості. Не останню роль відіграв і такий фактор, як наявність Дикого поля, де могли працювати, жити і селитися “вільні люди”, втікачі від феодалного гніту не тільки з України, а й з Литви, Росії, Білорусії, які склали так званих уходників. Життя їх не було спокійним, оскільки король роздавав ці “пустоші” кому хотів, а з іншого боку, завжди була небезпека нападу татар. Тому уходник, йдучи на обробіток землі, полювання, рибальство, бортництво, завжди ніс із собою шаблю чи якусь іншу зброю. Його і назвали козаком – вільною людиною, озброєною і готовою до захисту. Назва ця прийшла з татарської мови і вперше зустрічається в італійсько-татарському словнику для генуезьких купців. Поступово на півдні України з'являються хутори, села, містечка, заселені такими “вільними людьми”. Вони і стали так званими городовими козаками. Під натиском польської магнєтерії козацтво відступало на південь, на територію, яка називалася Великим Лугом і знаходилася за дніпровськими порогами, у Запоріжжі. Це козацтво склало групу низових або запорізьких козаків, які оголосили себе незалежними від Речі Посполитої, тим самим відмовившись від державної регуляції свого життя.

Лише в XVI столітті польський уряд вирішив пригасити цей небезпечний процес і в 1572 році організував загін з 300 реєстрових козаків, забезпечивши їх усім озброєнням, одягом й установивши їм плату за службу. В 1630 кількість реєстрового козацтва досягла 6 тисяч. Вони отримали низку привілеїв – звільнялися від податків, мали право володіти землею, шинками, млинами, займатися різними промислами, користуватися найманою

робочою силою (так звані підсудки), не підлягали адміністративному суду.

З метою врегулювання відносин між козацтвом і державою була прийнята низка документів: у 1572 році – універсал Сігізмунда II Августа, в 1578 – універсал Стефана Баторія, так звана Куруківська угода – в 1625, а в 1632 – “Пункти заспокоєння руського народу”, в 1638 – “Ординація війська Запорозького реєстрового”, низка соймових конституцій. Але це мало допомогло. Активний наступ на вільні землі польських магнатів сприяв появі у степовій смузі України єврейського населення. У Києві в 1619 році незвична для міських жителів активна єврейська підприємливість викликала нарікання, що відбулося і в інших містах – Житомирі, Борисполі, Богуславі. “Потребуючи грошей, шляхта і королівські намісники починають передавати в оренду заможним єврейським підприємцям населені пункти, і навіть цілі староства. Так, у руках євреїв-орендарів у той чи інший час перебували Житомирське, Корсунське, Богуславське, Любецьке староства. “І в приватних володіннях, і в королівщинах орендарі намагалися за короткий строк, відпущений контрактом, – пише Н. Яковенко, – здобути якнайбільше прибутків, стягаючи всупереч звичаю мито і впроваджуючи наднормові роботи та податки. Помалу в руках євреїв повністю зосередилися оренди млинів і корчем, а також господарсько-промислова діяльність – випалювання поташу, варіння селітри, рибальство, скупівля й перепродаж мисливських товарів. Образ ненависного здириця-орендаря доповнювався тим, що євреї прийшли на ці терени разом з поляками, були новими людьми, носіями чужого режиму” [63, с. 148].

Весь цей клубок протиріч та пригноблень, яке пережив український народ, цілком законірно викликав протидію, що вилася і в певних практичних діях козацтва та селянства, котрі шукали правову підтримку на вільне життя на своїй споконвічній землі, тобто утвердження тих ідей і правил, які відображали специфіку української самобутності. І як це не дивно, ще за сто років до того, як у Європі сформулювали ідеї держави та права (Туго Гроцій, Томас Гоббс та інші філософи), письменник-гуманіст з Перемишля Станіслав Оріховський-Роксолан (1515–1567) у низці праць “Про природне право”, “Напучення королеві польському Сігізмунду-Августу”, “Політія королівства Польського” та інших обґрунтував концепцію правової держави і са-

му суть природного права. Сміливість та оригінальність останньої можна пояснити головню тим, що Станіслав Оріховський дуже добре був ознайомлений з філософськими досягненнями тогочасної Європи, адже навчався у 12 університетах.

Водночас жодною мірою не можна не враховувати того, що українська інтелігенція, починаючи з XV століття, виявляє значну увагу питанням власної самобутності. Заслуга у цьому належить українцям-католикам. Першим підґрунтям стає так звана *теорія сарматизму*, що запропонована в одному з найпопулярніших трактатів “Опис Європейської та Азіатської Сарматії”, написаному краків'янином Мацеєм Меховським у 1517 році на засадах міфу про походження шляхти від хороброго і войовничого народу сарматського. Отримавши поширення в Угорщині, Чехії, Румунії, Хорватії, Україні, він з часом переростає у так званий хозарський або козацький міф. Незаперечно позитивним є те, що походження народу, так би мовити, “зводилося з небес на землю”, а також відповідальною за долю цього народу стає сама людина, її діяльність. Відоме твердження Станіслава Оріховського, яке висловлене ним у 1551 в листі до папи Юлія III: “Я з племені скіфів, з нації русинів, тобто власне і є сарматом, бо Русь, моя батьківщина, розташована в Європейській Сарматії” [63, с. 173]. Вкажемо й на той момент, що сарматська теорія певною мірою відповідала західноєвропейським феодальним канонам, тому що ідеологічно підкріпляла станову винятковість і навіть зверхність шляхетських кіл, їх привілейоване становище в суспільстві.

У тому ж XVI столітті формується й інша державницька ідея. Як відомо, найпоширенішою в Європі була концепція “третього Риму”. Виникає вона на зорі феодального суспільства, коли Карл Великий в IX сторіччі називає свою державу “Великою Германською Римською імперією”, підкреслюючи тим самим пряме успадкування від Риму та його могутності. Натомість серби проголошують себе спадкоємцями, стверджуючи, що їхній цар Неман мав родинні зв'язки з Римським імператором Августом Кесарем; це ж саме стверджують й болгари, виводячи царя Асена від римського Августа. І нарешті сербський монах Пахомій, котрий перебував на службі великого князя Московського Івана III, обстоює ідею: “Москва – третій Рим і четвертому не бувати”. Цим, власне, стверджувалася не-

здолання могутність “світової” держави, яка з XVII століття втрачає назву Московії і набуває нової – імперія Російська, або Русь. Тим самим підводилися історичні генеологічні підвалини під цю державу, поєднавши таким чином деспотичний монархізм і всевладність Риму з ідеєю “вічності” Москви.

Варто зазначити, що Івану Грозному довелося досить складно обирати між кількома варіантами. Найближчим був варіант походження від Золотої Орди, тим більше, що не тільки 40 шлюбів поєднувало державну верхівку Московії з останньою, а й уся адміністративна система була взята у нащадків татаро-монгольської орди. Більше того, що сам принцип державної влади, яка стояла на необмеженому авторитеті єдиної людини – царя, починаючи із самої назви (“царь – рівний хану”), означає монгольською “владарь світу”, котрий не був обмежений жодною конституцією, законом, просто волею будь-якого стану, як і його влада. У боротьбі за необмеженість своєї влади Іван Грозний усунув від неї боярські роди, поставивши їх на місце “дворових людей – дворян”, а також кучерів, слуг, тобто людей діяльних і йому особисто відданих. Так створюється деспотична монархія, дуже далека від західноєвропейського, зокрема й українського, ладу, де воля держави вирішувалася гуртом людей – у цьому випадку шляхти та козацтва. Слухняна волі єдинодержця, байдужа і навіть ворожа науці та знаті, Росія була дивною і малозрозумілою варварською країною для Європи. Але не варто забувати, що прізвисько “Грозний” – цар отримав у боярських колах. А в народі це означало – грізний для свавільного боярства, яке знущалося у своїх вотчинах над безгласними та безправними кріпаками, і тому саме народ присвятив йому цілу низку прихильних до царя народних пісень. Призначаючи губернаторів, Грозний чекав, поки йому повідомлять про безмежні хабарі, які брав губернатор. Тоді відкрито, на Червоній площі, при великому зібранні народу, хабарника карали на смерть, а нажите ним добро переходило до рук держави, що викликало прихильність народу.

У цей період, починаючи із сарматської теорії, продовжується процес становлення демократичних державницьких ідей на землях України. В латиномовній поемі “Дніпрові камені” Яна Домбровського, що побачила світ у 1620 році, прославляється Київ, де, на думку автора, і мешкає войовничий і благородний

сармат, нащадок тих русів, які в минулому панували над усіма племенами Сарматів та диких мосхів (так називали підлеглих Москви у Європі). “Домбровський, – відзначає Н. Яковенко, – локалізує народ доблесних русів і географічно, й історично, і психологічно в межах українських воєводств, протиставляючи його сусідам: хижим скіфам (татарам), байдужим до смерті волохам (румунам), диким мосхам, росіянам), безтурботним ляхам (полякам) та міцним духом литвинам” [63, с. 174]. Загалом же генеологічні ідеї, які виводять Україну з давньої Русі, обґрунтовуються в 1621 на сторінках “Палінодії” Захари Копистенського, цього ж року – в “Протестації” Йова Борецького, у складеному в 20-х роках XVII століття Гусятинському літописі та і в інших працях.

Воднораз вкрай повільно формується сама ідея державності України. Не пройшовши шляхів творення нового світобачення, пов’язаного з наукою, український народ потрапляє у надзвичайну суперечливу позицію. З одного боку, авторитетним є консервативне настановлення, коли “старини не рушимо”, з другого – на це підґрунтя старовини накладаються містично-забобонні вірування, чаклунство, ворожбія, віра у відьом, у диявола. Активно пробиває собі дорогу і “заперечення старини” у вигляді соціальних рухів, непокірності “старовині”. Все це так чи інакше потребувало нового підходу до різних проблем, що, фактично, і було здійснене рядом мислителів. Шукаючи свого власного обличчя серед інших народів, а також свого місця серед держав, українські діячі та письменники-полемісти виробляли своє бачення цієї проблематики, у центрі якої була *концепція людини*.

Але ж це людина, котра належить до певної спільноти, у XVI столітті – до держави. Нагадаємо, що Україна з XIII перебувала у складі інших державних режимів і лише в XVI приступила до розробки своєї власної державної та правової теорії. Перша ідея, яка отримує певне поширення, й була концепція вищезгаданого Станіслава Оріховського, що пропонує на місце “божественного” походження держави поставити “природне право”, тим самим віддаючи належне ренесансному положенню про використання тих кращих ідей, які свого часу запропоновані ще античною філософією. С. Оріховський, звернувшись до Аристотеля, відроджує ідею останнього про “політію” як такий суспільний стан, при якому людина виявляє свої кращі риси, реалізує прагнення

до свободи. Свобода ж гарантується лише за умов конституційного правового устрою держави, тобто коли наявна правова регламентація діяльності вищої державної влади та проголошення рівності всіх громадян перед законом.

Для того щоб уреальнювалися ці ідеали, потрібно приділити велику увагу процесу виборів керівника держави. Лише той гідний керувати державою, хто не за походженням, а завдяки своїм власним моральним рисам здатний досягти цього, – стверджує С. Оріховський, звертаючись до короля. “По-перше, якщо нічого не називатимеш у державі своїм, а вважатимеш, що все належить лише республіці, покажеш, що ти король є ніби сторожем держави. Бо сторож жодну річ з того, що стереже, не може назвати своєю. Інакше він не сторож цих речей, а господар. Так само не давай підстави запідозрити тебе у пожадливості. Навпаки, вселяй у них надію на щедрість. Другий шлях, який викликає велику доброзичливість підлеглих до правителів, – це твоя ласка до тих, хто тебе оточує” [35, с. 32].

Щоб справді стати гідним “сторожем” своєї держави, король повинен шанувати своїх підданих, берегти їх. І тут він протиставляє держави, які мають саме таких владарів, і ті, що далекі від цих ідеалів. “Звідси стає очевидним, що між Москвою, Волохами, Литвою і Польською республікою така відмінність, як між неволею і свободою. А якщо Литва з тої природної неволі хоче вийти... і до тієї унії (з вільною Польщею, де король виборний – А.Б.) може прийти раніше, ніж великий князь литовський відмовиться від свого права князівського, яке у Литві спадкове” [35, с. 357, 358].

Однією із вирішальних та обов’язкових рис короля є його висока культура та освіченість, які можна набути лише шляхом постійного навчання, самовдосконалення, прислухаючись до мудреців: “Так, поет Симонід багато повчав спартанця Лавсанія, Анаксагор Клазименський – Перікла, Платон – Діона, Аристотель – Олександра, а Длугош – батька твого Сігізмунда” [35, с. 60]. Отож король і в освіченості повинен бути певним ідеалом для своїх підлеглих.

Важлива роль, за С. Оріховським, належить такому органу, який допомагає королю і контролює його – це сенат. Король “вибирає собі у спільники найкращих, найвидатніших з-поміж громадян і завдяки їх авторитету, порадам і помислам оберігає республіку і під час війни, і в мирний час. Саме тому талановитих вчених оточує він увагою, цінує їхню

працю і певен, що в майбутньому ці мужі знадобляться для республіки... Остерігайся зажерливих і недовіряй їм керівних посад у республіці” [35, с. 35]. Зупинившись на найважливіших для сенаторів рисах і сфері їх діяльності, дослідник зазначає: “Грецькі письменники розповідають, що кожний сенатор повинен мати чотири риси – доброту, мудрість, вимову, багатство” [36, с. 278].

С. Оріховський водночас попереджає про те, що відсутність цих рис у сенаторів веде державу прямо до тиранії. Звертаючись до короля, він закликає: “Розумно також у житті поведешся, якщо станеш піклуватися, щоб у Польському сеймі чеснота не поступилася ганджу та щоб негідників, нарешті, не шанували більше, ніж достойників... Любує бо зневажена чеснота, казиться й бушує й дуже хоче, щоб суспільні справи гинули, коли бачить, що сама зневажена... Найперша прикмета тирана – невідповідний і несправедливий розподіл почестей... А всякий тиран дбає, щоб у вільній республіці чесноти не було. За тиранії при розподілі посад мають значення гроші, улесливість, бенкети учти й блуд, а особливо підлабузництво, на якому вся тиранія тримається” [35, с. 45]. Дослідник приділяє увагу й військовим державним діячам. Так, у праці “Життя і смерть Яна Гарнавського”, присвяченій краківському каштеляну та коронному гетьману, зауважує, що той “мав у собі чотири риси, без яких жоден не може бути доблесним гетьманом – тверезість, чуйність, суворість, владність” [37, с. 269].

Всі ці ідеї С. Оріховського втілені у віршованій формі в одного з активних діячів епохи українського бароко Касіяна Саковича (1578–1647) у його славнозвісному вірші, вірніше драмі, в якій брали участь 20 спудеїв Києво-Могилянської академії, кожний прочитав один з віршів, з яких складається твір – поета – “Вірші на жалосний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості Запорозького, складеного іноком Касіяном Саковичем, ректором школи Київського братства. Мовлені від його спудеїв на погребі того шляхетного лицаря в Києві, в неділю провідну року Божого тисяча шістсот двадцять другого. – Київ, 1622”. (Це повна назва цього твору.)

Детально зупиняючись на характеристиці тих ідеальних рис, утіленням яких був керівник козацтва, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, К. Сакович виділяє головне для громадянина держави:

А що цінніше на світі й миліше за вільність,
Яка в людському серці стверджує гідність?
Засвідчити те можуть всілякі створіння,
Що вільність жадають усі покоління.
Не дарма золотою її називають,
Аби її здобути, всіх сил докладають.
Та кожному не може бути надана –
Тим тільки, що боронять отчизну і пана.
Лиш мужністю на війнах шляхетського роду –
Не грішми, але кров'ю, здобудеш свободу.
Козацтво Запорозьке права заслужило,
Пана і отчизну завжди боронило [48, с. 292].

Як у працях С. Оріховського, так і у віршах Касіяна Саковича зафіксований той рівень державницько-національного розуміння своєї сутності українцями, коли вони відчували й усвідомлювали себе громадянами Речі Посполитої. І хоч особиста свобода для них була головним, усе ж вона неможлива “без отчизни і пана” (Отчизна – Польща, пан – король).

Отож головне – це свобода, що різко відокремлювало Україну від східного сусіда, на що свого часу вказував відомий російський історик М. Сумцов: “Для московських людей XVII століття прохання малоросіян про збереження вольностей повинно було звучати дуже дивно, і саме слово “вольність” повинно було уявлятися чимось еретичним” [53, с. 7]. І хоча ще не мало місця зовнішнє виділення України, все ж процес цей розпочався із пошуків “самості” як зовні, так і зсередини. Показовим є той факт, що біля джерел становлення національної свідомості, на відміну від інших народів, де в основному були або воїни, або поети, в українців стояли поряд і воїн – Северин Наливайко, і його рідний брат, поет і перекладач, викладач Острозької академії – Дем'ян Наливайко.

Поряд зі Станіславом Оріховським, творцем ідей про українську специфіку у складі імперії, постають концепції Йосипа Верещинського, виголошені ще в кінці XVI століття. Так, у 1592 році він видає у Кракові твір “Дорога певна до найшвидшого і найнадійнішого осадження в Римському краї пустельних земель рицарства королівства Польського”, в 1594 – “Оголошення про фундування рицарської школи для синів коронних в Україні”, в 1597 – “Голос на піднесення потужної війни проти турецького царя”, в 1598 – “Спосіб осадження нового Києва”. У цих працях, – відзначає Валерій Шевчук, – “виразно і чітко поставлена ідея Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглистю королю, тобто ідея, яка в XVII столітті стала осново-

положною для козацького державотворення, і саме за неї змагалися гетьмани від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського” [61, с. 383].

Син православного шляхтича, підсуддя Й. Верещинський згодом переходить у католицизм, стає спершу священником у Холмі, з 1589 київським біскупом, автором низки полемічних, моралізаторських, поетичних, політичних творів. Він змалював не лише ідею окремої особливої української держави у вигляді князівства, а й уперше розробив план адміністративного устрою цієї держави: запропонував розподілити землі України на полки, на чолі яких стояли б керівники, котрі відповідали за організацію життя населення полкового міста та навколишніх сільськогосподарських угідь. Держава очолювалася князем, військо – гетьманом. Вищою владою спочатку проголошувався єпископ, згодом – король.

Значення програми Й. Верещинського було надзвичайно велике. Адже козацтво оголошувалося окремим станом, позбавившись ореолу грабінників, волоцюг, бунтівників і тим самим підіймалося до рівня шляхти. І, що найважливіше, це те, що зміцнювалася ренесансна ідея про “людину – творця свого щастя”. Причому не останню роль тут відігравав і той факт, що автор підійшов до ідеї творення конституційних основ цієї державності. Як не парадоксально, але над проблемою правової української держави вперше задумалися українці-католики, котрі були близько знайомі з європейськими ідеями на цю тему. Тому і в Себастьяна Кленовича у його “Роксолані” (1584 р.) обстоюється ідея про Україну як окремий етнос, а в “Острозькій війні” (1600) Симон Пекалід сумує з приводу розбіжностей між шляхтою та козацтвом. Власне з католиків-українців і розпочався процес становлення ідеї української державності. Згодом до її розробки підключилися й православні діячі. Так, один з найвідоміших письменників-полемістів Іван Вишенський (бл. 1550 – бл. 1620) пропонує певний політичний ідеал, який він вбачає в “істинній церкві”. Адже у його тлумаченні церква і суспільство – єдині, а тому покликані надихатися ідеалами раннього християнства про рівність усіх людей перед Богом. Влада ж має утверджувати ці принципи християнської справедливості та відповідної законності. Не виходить за межі християнсько-релігійного розуміння і Петро Могила (1596–1647), коли проголошує єдність усіх православних держав, владу виводить від

Бога і підпорядковує її церкві. Христофор Філалет (кінець XVI – початок XVII) у своєму знаменитому “Апокрисисі” (1598), заперечуючи принципи абсолютизації світської та духовної влади, закликав до того, що монарх у своєму правлінні повинен спиратися на закони, права і свободу підданих.

У цілому, значно відставши від європейського вчення про державу та права людей, вищеназвані релігійні діячі раніше від тих же західноєвропейців активно відстоювали права особистості. Цей процес значно прискорився в роки національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (близько 1595 – 1657). І тут варто згадати попередження М. Грушевського в одному з його творів: “Ідеї, як і все інше у природі, потребують часу для свого зросту”. І справді, для розвитку та утвердження державної національної ідеї українців від розуміння себе як частини Речі Посполитої до прийняття своєї самодостатності було пройти певну еволюцію. Першим кроком було визнання автономії як права українців. Ця ідея виникає раніше виступу Б. Хмельницького. Зокрема, на соймі в 1616 році констатувалося, що козаки “самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків і наче створюють у великій Речі Посполитій іншу республіку” [13, с. 124].

Насправді ж у цей історичний час починається виступ українських сил проти поляків на підґрунті ненависті та протиставлення Ляхів і Русі, на рівні помсти за те здирицтво, яке проявляла “золота шляхта” щодо селянства українського та й проти всіх українців-русинів у цілому. Тодішній король Владислав IV вступив у переговори з козаками навесні 1646 року. У складі посольства козацького був і Богдан Хмельницький. Козацтво планувало у війні повернення давніх вольностей і збільшення реєстру козацького. Владислав немов би збирався виконати ці умови, натякнувши на те, що Україна буде автономією. За розповідями, король вручив послам корогву з власним гербом, гетьманську булаву, низку привілеїв. Було домовлено, що це все не розголошується дочасно.

На жаль, більшість шляхти польської різко виступала проти будь-яких поступок козацтву. Так, відомий український історик І. Крип'якевич наводить слова українського князя і в той же час лютого ворога України Я. Вишневецького у листі до А. Кисіля від 11 червня 1648 року, де він пише: “якщо будуть задоволені вимоги Хмельницького й він залишиться разом з тим гультяйством при давніх

вольностях, тоді я у цій Отчизні не хочу жити. Нам краще вмерти, ніж щоб поганство та гультяйство мало над нами панувати” [25, с. 79–80]. І якщо в 1646 у Б. Хмельницького немає самостійницьких ідей і планів, то уже в 1648 він передавав захопленому в полон татарами коронному гетьману нові умови: “Щоб по саму Білу Церкву воєводів і старостів не було, тільки хочуть, щоб їх країна могла називатися вільним козацьким князівством” [25, с. 224]. Так закладаються основи, як їх назвав В. Липинський, “козацького автономізму” [27, с. 20–22]. А з цього, власне, й постає Козацька держава, яка проіснувала з 1649 до 1785 року. Зрештою, як зазначають сучасні історики, у Богдана Хмельницького зароджується і зміцнюється ідея про перетворення України в незалежну державу. На переговорах у Переяславі в лютому 1649 їх зустрічав уже не козацький ватажок, а володар Русі. Суб’єктом цієї Русі стає вже не тільки військо Запорізьке, а весь народ руський, основним завданням якого є вивести його з лядської неволі навіки.

Богдан Хмельницький був видатним дипломатом, тому його вчинки і рішення диктувалися змінними обставинами і мали різний характер. Відомо, що він шукав союзу з Татарами, турецькою Портою, Молдавією та іншими державами. Але такий факт, як релігійна єдність і, відповідно, значний тиск з боку православних ієрархів відіграв не останню роль у виборі союзника. Більше того, дика і варварська на той час Росія не могла скласти небезпеки культурній освіченій Україні. А те, що посольство султана турецького привезло наприкінці травня 1653 клейноди васала Порти, прискорило рішення Московії. Звістка про це дійшла до Москви 30 червня, а вже 2 липня російський цар Олексій Михайлович надіслав грамоту Хмельницькому про те, що він його приймає під свою високу руку.

18 січня 1654 року у Переяславі, вибір якого свідчив про неавторитетність самої процедури, зібралося близько 200 осіб, єдиного Переяславського полку та кількох полковників. Тут же виник скандал. Б. Хмельницький зажадав від керівника російської делегації Бутурліна, щоб той, від імені царя, присягнув, що не порушить козацьких вольностей. На це Бутурлін обурено відповів, що не цар присягає народові, а народ цареві. Хмельницький зауважив, що польський король присягає своїм підданим. Бутурлін відповів, що польський король невірний і не самодержець. Вочевидь тут уже

чітко проглядається відмінність між демократичними принципами монархії європейської і тиранії російського абсолютизму.

Московські посланці роз'їхалися Україною. Від присяги відмовилися 4 полки – Уманський, Брацлавський, Полтавський, Кропив'янський, вище духовенство. Міщани Переяслава, Києва та Чорнобиля присягнули лише під тиском козацтва. До травня не приймала присягу Запорізька Січ. По-різному розуміли суть домовленості обидві сторони. Так, російська, відповідно до свого давнього імперського менталітету, розуміла, як “визволення від чужоземних загарбників” (ця формула застосовувалася завжди – і до народів Кавказу, Прибалтики, татар Казані та Астрахані та ін.). Українська ж сторона ставила перед собою одну єдину мету – протидію панській Польщі, а сам договір розглядався як такий, що відповідає лише домовленості російського царя з гетьманом допоки вони живі, а щодо нащадків, то він не поширюється. “Я присягав московському цареві, – казав Б. Хмельницький, відчуваючи смерть, – але як король віддасть гетьманство моему синові, то той може чинити, як хоче, бо цареві на вірність він не присягав” [17, с. 591].

Зрештою, Богдан Хмельницький прийшов до ідеї самостійного Великого князівства Руського, коли Україна є князівством, яке очолює людина, котра визначає монархічну владу. Варто процитувати тут блискучого письменника, історика Валерія Шевчука: “Богдан Хмельницький у військових умовах значною мірою зміцнив свою персональну владу до рівня ледве не монархічного, мріяв уже й про її спадковість, бо таки хотів передати її синові. Він розумів, що Україні доводиться існувати у системі європейського державотворення, спершу перед собою ставив суто станові завдання (вольності Запорозького Війська), а згодом його ідеалом стало відновлення в Україні Великого князівства, але під протекторатом якогось монарха (спершу короля польського, а тоді царя російського); та й, мабуть, не випадково офіційні козацькі літописи так активно й послідовно ведуть державотворчу лінію України від Київської Русі. Входячи ж у союз із російським царем, він сподівався, що Росія як одновірна і на той час порівняно слабка країна не загрожуватиме суверенітету України. Проте вже за життя зрозумів, що глибоко помилився, тому що російський уряд був абсолютистським, тобто за природою своєю ворожим демократичному українському, а тому мав нахил до нівелювання всіх інших

державних форм, тим більше не приймав суверенітету України” [61, с. 96].

Будучи наступницею Київської Русі, козацька держава цілком закономірно успадкувала державно-адміністративну та правову системи, освоєних не лише в народних звичаях, запозичених з інших країн, а й у своїх власних, зокрема й писаних документах – “Руська правда”, Литовський статут, Магдебурзьке право, яке відіграло значну роль у тому, що в тогочасній Україні зміцнюється принцип “золотої вольності”. “Від найдавніших часів, – пише польський історик Морачевський, автор твору “Starozytnosci polskie”, – у Польщі поселилося багато німців. З XIII століття йшли з німецьких міст цілі поселення, які купували чи безкоштовно отримували ґрунти або ліси для корчування, з обов'язком платити чинш. Ці поселенці, що принесли із собою свої звичаї, домагалися від князів того, що вони наклали на них данину – не ту, яка була прийнята у Польщі, а ту, яку несли селяни в землях німецьких. Вони хотіли мати над собою урядників зі свого середовища, причому вибраних. Виходячи з цього, князі та пани світські й духовні у Великій та Малій Польщі, Мазовії та Сілезії давали цим поселенцям привілеї на управління правом німецьким, або ж Магдебурзьким... Право Магдебурзьке установлювало гміни, або ж, говорячи мовою сучасною, муніципальну владу з колегіальною системою: кожна гміна обирала собі урядників для адміністрації, для керівництва прибутками та витратами і для відправлення суду” [21, с. 37].

Магдебурзьке право виникає в Німеччині у 1257 році, в інших польських і литовських містах пізніше. А в Україні воно утвердилося в окремих містах у XV–XVI століттях. Так, Київ отримав його в 1497, в інших містах – Львові, Лубнах, Кременці, Володимир-Волинському, Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Чернігові, Полтаві, Ніжині, Глухові, Гадячі та ін. – у XV–XVI. Водночас міста звільнялися від влади феодала, закріплювалися обов'язки та права їх мешканців, широко застосовувалось право вибору міського самоврядування, купецьких об'єднань, ремісничих цехів, судових органів. Все це сприяло розвитку *громадянської свідомості*, індивідуальності кожної дорослої особи як такої.

Отже, державність, яка була створена козацтвом під керівництвом Богдана Хмельницького, спиралася на низку правових норм як усного, звичаєвого порядку, так і на писемні правові норми, виголошені в “Руській правді”,

Литовському статуті, Магдебурзькому праві. І все ж вирішальну роль відіграло звичаєве право, яке стало головною правовою нормою у життєдіяльності Козацької держави.

Одночасно досить активно відбувався процес творення кодифікації правових норм. Так, у польській землі з'являється перша спроба 1468 року, коли був створений Судебник короля Казимира Ягайловича. Він мав 25 артикулів, що підкреслюють його зв'язок із "Руською правдою". Його головний зміст викладений у таких нормах, які спрямовані на покарання за ті чи інші злочини і на відповідальність за них. Утверджується принцип рівності всіх станів перед законом. Зокрема, в артикулі 6 відзначається, що коли господар (дідич) знав про злочинство свого підлеглого, то він відповідав нарівні з останнім; в артикулі 7 є положення про те, що той, хто таємно тримав бродягу ("лежня") і було здійснене злочинство, то вони обоє відповідають за нього; є кілька артикулів, у яких визначається кара за поруби, наїзди (Артикули 20–22), земельні справи і навіть артикул про знахідку (23).

І все ж Судебник мав низку відмітних від Руської правди рис. Так, дружина і діти відповідають за злочин, вчинений чоловіком, лише тоді, коли вони знали про це. І навіть у тому разі, коли чоловік учинив крадіжку, але додому не приніс, дружина і діти не несуть відповідальності (Артикул 4). Вочевидь в епоху дії Судебника на території Речі Посполитої індивідуальність як така набуває значно помітнішого розвитку й утвердження. Крім того, Судебник обстоює смертну кару – за крадіж "з лицом" (тобто тоді, коли злочин затриманий на місці злочину), за "конську татьбу" (крадіжку коней) та в інших випадках (Артикули 12, 15, 17, 18, 22).

Відтак нове право, яке почало формуватися в козацьку добу спиралося на звичаєві правові норми, з яких і формувалося національне, так зване загальне право. Останнє поширювалося фактично на всіх українців завдяки розгалуженому судовому процесу, що склався ще в часи, коли відбувалося становлення киево-руської державності. У зв'язку з цим автори "Історії українського права" зазначають: "Ліквідація панування польських магнатів і шляхти сприяла поширенню на все населення звільненої території України сукупності правових норм, що утвердилася у середовищі козаків. Вироблені протягом тривалого часу норми козацького звичаєвого права набули характеру загальнонаціональних норм у формі загаль-

ного права. Норми останнього охоплювали всі без винятку верстви українського населення, впливали на встановлення нових прав та обов'язків громадян, проникали у важливі сфери суспільного життя, передусім такі, як адміністративна, карно-правова і судова. Гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко застосовували у своїй практичній діяльності норми загального права, хоча в окремих випадках вони суперечили основним напрямом політики влади Московської держави" [19, с. 41].

Широке застосування загального права та польсько-литовського законодавства охоплювало різні кола населення. Це особливо яскраво виявило себе у діяльності громад та копних судів. Громади об'єднували в основному жителів села. Члени її зобов'язані були виконувати певні повинності і поліцейські функції контролю за поведінкою співгромадян. Сільські громади активно втручалися у контроль за поведінкою молоді, наглядаючи за так званими парубоцькими громадами. Загалом громади були самостійні і водночас діяли від імені держави, що змушувало їх виконувати й деякі державні функції.

Крім громад, в Україні, починаючи ще з часів Русі, існували організації, які були пов'язані круговою порукою та відповідальністю за вчинки її членів. Це так звана "копа", або "купа". Вони виникли раніше, ніж держава, і були наповнені взаємними зв'язками як морально-етичного, так і пізніше судового порядку. Вони скликалися для вирішення суперечок між сусідами (копа сільського кутка), між членами усієї громади (копа громадян) або ж претензій окремих громад (копа регіону). Копні суди були орієнтовані на окремого індивіда, починаючи з того, що кожний повинен був з'являтися на засідання та особисто відповідав за свої слова і вчинки. На копних судах розглядалися справи, що зачіпали публічні інтереси спільності. Вони вирішувалися на основі копного кримінального права. Водночас розглядалися справи окремих осіб, які, хоч і не зачіпали громадський порядок, але порушували норми приватного життя, тому вирішувалися на засадах цивільного права.

Серед злочинів певне місце займали майнові – такі як крадіжка реманенту, птиці, худоби, привласнення чужого майна. До справ цивільного права відносилися: а) спір за межові знаки, б) порушення договору оренди, в) суперечки щодо володіння землею, г) родинні справи. Члени копного суду, вирішуючи питання, керувалися стародавніми звичаями

та власною думкою, тим самим створюючи копне право як таке. Розслідування злочину велося на основі незаперечних фактів і з метою не тільки покарати злочинця, а й захистити жителів від повторення подібного злочину. Досить широко застосовувалася смертна кара через повішення, спалення та четвертування, головно за крадіжку коней та іншої худоби, викрадення збіжжя, бджіл, а також за розбій, підпал. Причому злочинець повинен був відшкодувати збитки, які ним були завдані потерпілому. Якщо ж він не міг цього зробити, то відшкодування падало на громаду.

З часом копне право все більше ставало частиною загального права, тому воно застосовувалося поряд з нормами писаного права. Особливо важливе місце займало загальне право у Запорізькій Січі. Тут були сформульовані правила військово-адміністративної організації козацтва, правила судодійства, ведення війни, визначення форми покарання злочинців. При цьому кошовий суд виходив як із звичаєвого, так і з загального права. До того ж широко використовувалося законодавство польсько-литовське. Так, чинність Литовського статуту була скасована лише на початку 40-х років XIX століття. Застосовувалися також положення з німецьких збірників права – “Права Магдебурзького”, “Зерцала Саксоніє” П. Щербича, “Права цивільного хелмінського” П. Кушевича, “Порядка нрав цивільних магдебурзьких” Б. Троїцького.

Найважливішим правовим документом були ті нормативні акти, що виходили від гетьманської влади та з Генеральної військової канцелярії. Вони видавалися у формі *універсалів*, які зверталися до всього населення, або ж до окремих його установ, верств. Крім універсалів, видавалися також гетьманські ордери щодо конкретних питань суспільного життя – ведення роздрібної торгівлі, ревізії полків, апелювання в судах. Гетьманські інструкції вказували на коло обов’язків та прав різних службовців, порядок виконання рішень. У декретах, листах та грамотах гетьманська влада повідомляла про прийняті рішення, порядок їх введення.

Джерелом права були міжнародні договори України, у тому числі й договори між Україною та Московією. Одночасно спеціально визначалася незалежність української правової системи: “Судитися їм, малоросійським людям, існуючими своїми привілеями і вільності мати майнові і суди свої, і стольникам у суди запорізькі не втручатися, судитися ж

від старших своїх товаришів так, де три козаки, то два третього судити повинні”.

Москва ж невтомно проводила політику повного підкорення України, цілком відповідаючи тим принципам, які були в XIII столітті сформульовані у такому джерелі, як звіт законів та уставів, складених за розпорядженням засновника Монгольської Імперії Чінгісхана, – “Яса”, або ж “Велика Яса”, що під страхом смертної кари вводилася як обов’язкове законодавство. Аналізуючи зміст Яси та передаючи цей зміст, відомий російсько-американський історик у своїй праці “Історія права” відзначає: “Імперія Чінгісхана заснована була на загальному прикріпленні населення до служби державі. Кожний мав своє місце у війську або у ділянці податі, і з цього місця він не міг зійти. Цей принцип прикріплення особистості державі пізніше стає основою Московського царства XV–XVII століть і, звичайно ж, московські порядки розвинулися саме на засадах, закладених монгольським пануванням” [4, с. 121]. “Звідси, – пише Вернадський, – загальним завданням міжнародного права монголів було встановлення всесвітнього панування. Ця мета повинна бути досягнута шляхом або міжнародних переговорів про підкорення інших народів волі Хана, або, при відмові їх від підкорення, – шляхом війни” [4, с. 118].

Зазначені настановлення ніяк не гармонували із принципом “золотої вольності”, який домінував у козацькій державі, і тому Москва невтомно намагалася його знищити. І смерть Богдана Хмельницького значною мірою сприяла московському оптимізму у вирішенні цих питань. Але виявилось, що виникли нові нежданні протидії. Їх утіленням стає політика, яку проводив новий гетьман України – Іван Виговський. Досить суперечливими є оцінки державних українських діячів у російських матеріалах, та й не тільки в російських, а ще й у численних українсько-проросійських. І це добре відомо вченим-дослідникам. У цьому сенсі не становить винятку, як це ґрунтовно показує у своїй праці “Козацька держава”, Валерій Шевчук: “В оцінці діяльності державних та політичних діячів є одна характерна особливість – вона не тільки формується на основі об’єктивної оцінки діянь, але і за допомогою штучно творених міфів про ту чи іншу особу... Інколи міф “скеровується”, так би мовити, у бік позитивний (міф про Б. Хмельницького), але здебільшого у бік негативний... Міфи ці творяться про особливо визначних

людей. Так, наприклад, ніхто не творив міфу про Юрія Хмельницького чи М. Ханенка, зате творили його про Івана Виговського, Петра Дорошенка, а особливо про Івана Мазепу... Зрозуміло також чому саме навколо Івана Виговського з'явилося стільки нашарувань, адже його діяльність – одна з найяскравіших сторінок українського державотворення” [61, с. 88].

Після смерті Б. Хмельницького формується два угруповання: одне те, що продовжило лінію Хмельницького на автономізм України, куди увійшла шляхта, котра свого часу підтримала гетьмана, все Правобережжя, більшість козацької старшини; друге мало явне промосковське спрямування, яке підтримувалося частиною запорожців, невдоволених тим, що Виговський прийняв гетьманство не з їх рук, а також полтавським полковником Мартином Пушкарем, а на Запоріжжі – Яковом Барабашем. Воднораз, не виступаючи проти Росії, Виговський активно підтримує стосунки з Польщею, Швецією, Кримом.

Царизм починає активно підтримувати Пушкаря та Барабаша, підіймається здеklasоване козацьке гультьайство – близько 40 тисяч. Розпочалася своєрідна “хатня війна”. Довелося покликати на допомогу татар. Пушкарівці були розгромлені. Але російські війська, що увійшли в Україну, плюндрували, палили і знищували села. Російський посол Кикин, зустрінутий достатньо поштиво, вислухавши скарги на поведінку російських солдат, відповів, що він за це не відповідає і наполегливо радив І. Виговському відмовитися від низки козацьких вольностей і не воювати, а захищати українців. Власне, за таких умов 16 жовтня 1658 року під Гадячем була скликана козацька рада, на якій і були прийняті знамениті Гадяцькі пакти.

На наш погляд, це був новий правовий крок у напрямку зміцнення української самостійної держави. Іван Виговський, обравши шлях Б. Хмельницького, розпочав з того, що спершу обстоював суто станові проблеми вольності війська Запорізького, згодом він поставив перед собою завдання створити в Україні Велике Князівство під протекторатом монарха (спочатку він вважав, що це буде польський король, пізніше ж – російський цар): “Входячи ж у союз із російським царем, він сподівався, що Росія як одновірна і на той час порівняно слабка країна не загрожуватиме суверенітетові України, але вже за життя зрозумів, що глибоко помилився, оскільки російська ментальність, нівелюючи будь-які

інші державні норми, постає проти суверенітету України [див. 61, с. 96]. І. Виговський намагався втілити у життя плани Б. Хмельницького, що послідовно відтворені у Гадяцьких пактах. Значення їх велике, оскільки на них спиралися наступники України – до І. Мазепи включно. До того ж вони охоплювали широке коло проблем державно-правових, які визначили майбуття України, і без введення яких неможливе було її існування як самостійної держави.

Глибокий зміст Гадяцьких домовленостей став зрозумілим не так давно, коли з небуття була відновлена постать Юрія Немирича (1612–1659) – людини дивовижної мужності. Виходець з однієї із найбагатших та найаристократичніших родин Речі Посполитої, він був охрещений у протестантизмі, який свого часу прийняв його батько, належав до когорти найосвіченіших достойників Європи. Отримав освіту в Соціанській академії (м. Раков), потім навчався в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Сорбони. Під час навчання у Сорбоні Немирич видає латинською мовою твір під назвою “Розвідка про Московитську війну”, де порівнює політичний устрій Московії та Речі Посполитої. Крім цього, він пише низку праць теологічно-протестантського спрямування. А повернувшись додому, бере участь у кількох військових операціях, обраний до сойму, захищає протестантські ідеї. Коли розпочалася козацька війна, Ю. Немирич приймає її спочатку вороже, а згодом стає на шлях компромісів – бере участь у переговорах з Б. Хмельницьким. Восени 1655 року підтримує ідею союзу зі шведами, стаючи посередником між ними і козацтвом. У 1657 цей досвідчений політик здивував усіх: у свої 45 років він переїжджає до Чигирин, вихрещується у православну віру, отримує чин полковника.

Але на цей історичний час припадає початок громадянської війни, коли козацькі низи на Запоріжжі підіймаються проти І. Виговського та українського державництва. Виговський і Немирич як досвідчені політики розуміли, що держава може лише тоді існувати і розквітати, коли на чолі її будуть стояти носії інтелектуальних знань, здатні побачити не лише потребу в тому чи іншому тактичному прийомі, а головне – реалізувати стратегію державного розвитку. Це підтверджувалося в історії людства неодноразово: найяскравіші приклади – могутність Афінської республіки в античній Греції (IV–V століття до н. е.) та розквіт Флорентійської республіки і її вплив на ста-

новлення епохи Відродження. Так, в Атонах створюється система, що охоплює майже всіх громадян держави. Обиралося 500 суддів, кожен з яких займається судівством лише один день, і горе йому, якщо він відступив від закону. Втративши права судді, його самого судять за порушення закону. Практично всі громадяни міста тією чи іншою мірою брали участь в управлінні державою. Саме тому формується надзвичайно активна особистість, що, сприяло становленню наукових знань, мистецтва, поезії, літератури, які навіки стали взірцями культури. Те ж саме спостерігаємо через кілька сторіч у Флоренції XIV–XV століть, яка стає праматір'ю епохи Відродження. Як стверджує один з очевидців, вулиці Флоренції завжди кипіли від натопу, який гаряче обговорював усі державні справи.

Отже, могутність держави головно залежить від активного задіяння кожної особистості до державних справ, від небайдужості її народу. Водночас активність, яка стає основною рисою особистості, виявляється у всіх формах усупільненої діяльності. Зрештою, така ситуація характеризує українське суспільство кінця XVI – початку XVII століття. І процес цей би зміцнився, коли б не втручання ззовні: Москва застосувала багато разів апробовану методику – “розділай і володарюй”. Скориставшись з того, що козацька війна втягнула у себе сили, котрі характеризувалися соціальним невдоволенням і класовою ненавистю до шляхти, причому як польської, так і української, Москва починає підтримувати і навіть розпалювати це невдоволення, а згодом, вбравши людей, які так чи інакше тяжіли до московської влади – полтавського полковника Мартина Пушкаря, та зверхника низового козацтва – Якова Барабаша, вона обіцянками та лагідністю залучає їх до боротьби проти Івана Виговського. Цей духовний тиск підкріплюється і певними практичними діями – росіяни вводять війська у важливий стратегічний пункт – Білу Церкву. Був перехоплений лист до Шереметьєва, що перебував у Києві, з наказом негайно схопити Виговського та відправити до Москви. Саме Шереметьєв плундрував українські міста, мучив і піддавав тортурам козаків, знищував мирних жителів. У відповідь на це І. Виговський збирає 16 жовтня 1658 року під Гадячем козацьку раду, на якій і були прийняті вже згадувані Гадяцькі статті.

Вочевидь це була перша політична програма України. Практично її ідеї були підготовлені повстанням під керівництвом Богдана Хмель-

ницького. Але навіть він в останні роки свого життя зрозумів помилковість ідеї пошуків протекторату в Москві. Взавши так багато від монголів, Росія не освоїла головного – державу повинні очолювати люди розумні, освічені, інтелектуальні. А саме це і було пунктом славнозвісного закону монголів “Яси”. Ось як це звучить: “Потрібно звеличувати і поважати чистих, невинних, грамотіїв та мудреців, якого б племені вони не були” (Джубейні – персидський історик, помер у 1283 році). Він же “вчених і відлюдників усіх напрямків любив і поважав” (мовиться про Чінгісхана). Арабський історик та географ Макрізі (1364–1442) стверджує: “Він (Чінгісхан) установив поважати всі віросповідання, не віддаючи перевагу жодному. Крім духовенства, звільнення від податків, кріпосне право давалося лікарям та юристам” [423]. На жаль, взявши так багато від монголів, цього важливого аспекту монгольського законодавства Москва не помітила, тому спільну мову вона могла знайти лише з державними зрадниками та позастановими силами, такими як позасупільні кола гультьїв і нероб.

У цьому аналітичному контексті Н. Яковенко пише: “Антимосковські настрої генеральної старшини з оточення нового гетьмана, незадоволення вищого духовенства, яке від початку косо поглядало на Переяславську угоду, спроби лобового наступу на Козацьку державу методами збройного тиску, нарешті ближче знайомство із політичними звичаями Московського царства, відразливими для людей, вихованих на традиціях станових вольностей і конституційних свобод Речі Посполитої, прискорило те, що почалося в останні місяці життя Богдана Хмельницького, коли козацька дипломатія гарячково шукала альтернативних варіантів союзництва” [63, с. 211].

І. Виговський продовжив політичну лінію, накреслену Б. Хмельницьким в останні роки його життя. Усвідомлюючи тяжке становище знекровленої України, він, як і Богдан, шукає союзника-протектора, у спілці з яким можна було б створити достатньо сильну українську державність. І що особливо важливо, він продовжив розробку тієї ж самої ідеї – створення самобутньої політичної системи України.

Б. Хмельницький, як наголошувалося, зрештою, схиляється до найпоширенішої на той час у Європі ідеї монархії, що підтверджує той факт, що перед смертю він вимагав визнати його сина Юрася наступником гетьманської влади. Проблема була досить складна, точніше

нерозв'язна для тогочасної України. Народні маси прихильно приймали лише звичаєве право, яке містило елементи демократії не тільки республіканської, але й архаїчної. Тому ними будь-яка “новизна” приймалася негативно. Питання ускладнювалося і тим, що була фактично втрачена та інтелектуальна верхівка, яка єдина була здатна проводити державну політику, орієнтуючись не тільки на сьогодні, а й на майбуття. Таким станом була шляхта, котра, на жаль, або зрадила Україну, або, перейшовши у козацтво, змінила орієнтацію з інтелектуально-духовної на військово-збройну.

За цих умов найбільшою привабливістю користувалися ідеї справедливості, рівності, свободи. Спираючись на них, можна було запропонувати народу нове світобачення, покликане до розбудови аристократичної республіки, до ідеї якої починає тяжіти І. Виговський. Йому доводилося шукати нелегкого виходу з нелегких обставин. Характеризуючи політику, яку проводять українські дипломати у цій ситуації, один з польських урядовців відзначає, що українці не хочуть бути “ні під Вашою Королівською милістю, а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи Вашу Королівську милість царем, а царя Вашою Королівською милістю” [40, с. 387]. Врешті-решт українська верхівка схиляється все ж у бік європейських цінностей, у колі яких перебувала добре знайома їм Річ Посполита, що об'єктивується в укладенні Гадяцьких угод. Ідеї І. Виговського належно інтерпретовані з добре ознайомленим зі світовою правовою думкою Юрієм Немиричем, створюють основні виміри повсякдення оновленої самостійної України.

Крім Ю. Немирича, у складанні заключного варіанту Угоди брали участь як українські, так і польські фахівці. Саме з цього і починається текст: “Комісія між станами Корони Польської і великого князівства Литовського, з однієї сторони і вельможним гетьманом і військом Запорізьким – з другої, докінчена дня 6 (16) вересня 1658 року вельможним Станіславом Казимиром Людвігом Єлашевським, визначеними із союму від найяснішого короля Яна Казимира комісарами, з вельможним гетьманом Іваном Виговським і всім військом Запорізьким, в обозі під Гадячем. – Дай Боже, щоб щасливо і вічно тривало!” [11, с. 354–364].

Хоч І. Виговський і продовжував політичну лінію Б. Хмельницького, все ж запропонував власний шлях розв'язання державної проб-

леми. Якщо у Хмельницького чужий господар (король чи цар), визнаючи звичаєве право українців, мав право його вривати, змінювати і навіть докорінно, то у Гадяцьких угодах залежність від короля зберігалася, але тільки номінально, тому що пропонувалося самодостатнє державне право, узгоджене із звичаєвим. Тим самим робився рішучий законодавчий крок до становлення України як самостійної держави.

На союз з поляками І. Виговський йшов дуже неохоче, оскільки лише недавно закінчилися криваві бої з ними. До того ж, визнаючи українців у цілому і козацтво зокрема за своїх підлеглих, поляки, підписуючи той чи інший договір, з легкістю порушували його. Але, як виявилось, Росія була ще гіршим варіантом: “Всі спроби порозумітися із царем розбивалися з цілком зрозумілих причин: Росія була побудована як східна деспотія, – відзначає В. Шевчук, – а деспотія законів та прав не визнає; коли ж і визнає, то тільки як тимчасову поступку, яку незабаром треба ліквідувати відповідно до самої природи деспотичного правління” [61, с. 104]. Іван Виговський, добре розумів, що Європа не прийме анархізму, який на той час панував в українських землях, а з другого боку, ті європейські системи, включаючи й принцип парламентаризму, ще далекі від народної свідомості. Тому він наполегливо шукає суто українську модель державності. І тут треба визнати, що багато чого було запропоновано у Гадяцьких статтях з правових норм, поширених у європейських країнах, про що їх автори добре знали. І це підтверджує постать Ю. Немирича як автора “Роздумів про війну з московитами” (“*Kicursuso de bello moscoycitico*”). Вочевидь цей дослідник, викладаючи свої ідеї, спирався на власний досвід, адже брав активну участь у польсько-російській війні 1632–1634 років. Узагальнюючи історичні набутки різних країн, він розробляє питання стратегії і тактики ведення бою, доходить висновку, що переваги у війні забезпечуються високим рівнем підготовленості воїнів і тих вояків, котрі ними командує, а також перевагою у зброї і наявності її найновіших видів. “Відважним, – пише автор, – зробить воїна хист полководця, тямущим – порядок і послух, мужнім – вибір для себе супротивника” [33, с. 34].

І хоч Макиавеллі та французький полководець А. Тюррен (1611–1675) уперше розробили стратегію війни на основі виснаження супротивника, а Богдан Хмельницький її збагатив

ідеєю залучення до воєнних дій широких народних мас, що значно допомогло козацькому війську в боротьбі з ворогами. Особливо важливим є те, що Ю. Немирич, спираючись на світовий досвід, виробляє нове державницьке мислення, яке реалізується у статтях Гадяцької підсумкової угоди. Він був прихильником Шведської та Нідерландської державних систем. Так, розробляючи з Іваном Богуном 5–15 жовтня 1675 року так звані “Корсунські умови” зі шведським королем від імені І. Виговського, він зазначає: “Світлий король шведський признає і проголосить Військо Запорізьке з підвладними провінціями за народ вільний і нікому не підлеглий, і його свободу та інтереси буде боронити проти всіх ворогів”. При цьому визначається союз з Москвою формальним актом, проголошуючи тим самим землі українські як самостійні: “кордони і територію володінь Запорізького війська признає (шведський король) і проголосить, що вони простягаються не тільки до Вісли, а й до границь Пруссії, обіцяє спільними силами здобувати і до рук Запорозького війська віддати, як от у Литві, воєводство Берестейське і Новгородське” [11, с. 65]. Отож, в Україну вводилися давні руські території і землі, включаючи Новгород, Псков, Білорусію, забуваючи при цьому Московію. Ю. Немирич бере участь у переговорах у Варшаві як канцлер князівства Руського в 1659 році, будучи головою української делегації; ще раніше, в 1658, бере участь у складанні “Маніфесту до європейських держав”, який був розісланий від імені українського уряду. Про нього згадується як документ, написаний латинською мовою у славнозвісному “Архиве Юго-Западной России” (Ч. III. – Т. VI. – С. 362–369).

Зазначене зробило Ю. Немирича українським дипломатом високого рівня, який спирався на міцне підґрунтя загальноєвропейської тогочасної правової системи. М. Грушевський з цього приводу зазначає, наводячи слова історика Ореста Левицького у своїй “Історії України-Руси”: “найголовніша, а zarazom найрозумніша, частина гадяцьких статей належала європейсько освіченій людині Юрієві Немиричеві. Сам гетьман І. Виговський не зумів би піднятися настільки, щоб домогтися персонального безкористя у такій важливій справі, як вироблення і переведення проекту (нового) політичного і соціального життя свого краю і бути співробітником Немирича” [11, с. 377].

У “Гадяцьких пактах” обґрунтовувалася самостійність України як держави значно

ширше. Першочергово це стосувалося духовно-релігійних прав. Так, “Церкви і маєтності здавна належні до церков старинної грецької віри мають зоставатися за греками православними старинними. Після того, як зложено буде присягу вірності, протягом півроку всі такі церкви мають бути подані (в реєстрах) від полковників та іншої старшини війська Запорізького, тим комісарам, котрі будуть визначені з обох сторін. А унія, що викликала досі замішання в Речі Посполитой, касується і в Короні і в Великому князівстві Литовському; і хто хоче вертає до римського, а хто хоче – до грецького неуніатського богослуження” [7, с. 25].

Окремим пунктом Гадяцької угоди було виділене питання про спільність у правах двох релігій: “Також по містах коронних і Великого князівства Литовського, нехай сягають церкви грецького обряду, аби зростала обоїльна любов. Міщани римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вільностей і свобод, і грецька релігія не має бути перешкодою до магістрату” [7, с. 25].

Головною державною концепцією, запропонованою Гадяцьким трактатом, було утворення Речі Посполитой як федерації трьох рівноправних народів – поляків, литовців (куди входили і білоруси) та українців, так званої Козацької держави. Усі три частини федерації обирали короля, сойм і виступали спільно проти зовнішніх ворогів. При цьому Козацька держава керувалася вищим законодавчим органом – виборним парламентом, тобто Національними зборами. Виконавча влада належала пожиттєво обраному та затвердженому королем гетьману. Самостійність цієї держави визначалася тим, що вона мала свій власний уряд, право на карбування грошей, реєстрове військо в 60 тисяч і навіть право на наймане військо – до 10 тисяч.

Важливим моментом було рішення про організацію своєї власної освіти: “В Києві король його милість і стани коронні дозволяють заснувати академію, котра має користуватися такими перевагами і вільностями, як академія краківська, з тією тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти – аріанської, кальвіністської, лютеранської. Другу таку ж академію його коронова милість і стани коронні в князівстві Литовському дозволяють (заснувати) там, де для неї буде знайдене відповідне місце... Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, треба

вільно ставити, вільно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контро версії, але не ображаючи маєстату короля і без пасквілів на його милість” [7, с. 25–26].

Таким чином, пропонувалася правова державна система, яка значною мірою була зорієнтована на парламентаризм як виборність форм влади. Це одна із запропонованих Ю. Немиричем особливостей, що поєднувала українську “козацьку” правову систему із передовими європейськими державами того часу й різко опонувала деспотизму Росії. Водночас у цій системі є й те, що значно перевершує всі тогочасні європейські норми права, які обстоювали станові суспільні відносини. Натомість у Гадяцькому трактаті відображена відповідальність кожного громадянина незалежно від його соціального становища, та й повага і шана до людини визначається її внутрішніми гідностями, підтвердженням чого і є запропонована виборна система.

Гуманістична спрямованість Гадяцьких статей підтверджується і такими твердженнями: “вони (козаки) зістаються при стародавніх вільностях і звичаях своїх, що не тільки ні в чім не обмежуються, але навпаки – підтверджуються всякою повагою. Ніякий державець королівських маєтностей, ні староста, ні пан дідичний, ні доживотний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких-небудь тягарів і мита, як люди лицарські у всій Короні його Великому князівстві Литовському” [7, с. 27].

Отже, підтверджується принцип свободи – особистої, майнової, політичної. Саме на це і звертає увагу Юрій Немирич у своєму виступі як канцлер Великого князівства Руського в 1659 році: “Ми народжені у свободі, виховані у свободі і як вільні люди нині повертаємося до неї. І готові вмирати за неї... разом з усією нашою вітчизною. Вона (свобода) була нашою спонукою, себто ґрунт, який не розірвали ні відмінність у мовах, ні навіть релігія...” [63, с. 212].

Намагаючись встановити певні прийнятні стосунки з поляками, автори Гадяцького трактату зробили низку помилок, що і привело не тільки до повного поневолення українських земель, але і втрати будь-яких елементів державності та суверенності. Помилковими були принаймні два пункти – визнання повернення довоєнного стану і виділення з полків лише до 100 козаків, яким надавалося шляхетство.

Ось як звучало перше з положень: “Всякі кадуки (конфіскації) випрошені ким-небудь під тими, що пробувають у війську Запорізькому і під шляхтою, що приставала до гетьмана і війська Запорізького та до шведів і роздані від початку війни, – тепер усі без винятку касуються і будуть скасовані законом, так щоб вони не шкодили ні гонорові, ні власності чиєї-небудь. Де б вони (постанови про конфіскацію) не знаходилися, вважаються за скасовані і з книг (судових) еліміновані, а їх власникам надається право заволодіння проти котрого не можна посилатися на ніякі кадуки під карою інфамії (відлучення від церкви)” [11, с. 26]. Друге помилкове рішення як Немирича, так і Виговського, звучало так: “Зокрема, кого гетьман війська Руського подасть його королівській милості як гідних клейноту шляхетського для ще більшого заохочування до служби, тим усім без яких-небудь труднощів буде уділена нобілітація з наданням всякої шляхетської вільності. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітоване сто” [11, с. 27]. Народ був обурений тим, що після кривавої боротьби, коли були вигнані польські пани, ксьондзи, поділені їх землі та маєтності, знову повертається ця наруга. А козацтво обурилося тим, що тільки окремим із них надається шляхетство.

Москва не залишилася осторонь цього процесу. Була відправлена в Україну царська грамота, у якій стверджувалося, що І. Виговський запродався полякам. Зібравши сотисячну армію під командуванням князів Олексія Трубецького, Григорія Ромодановського та Семена Пожарського, перейшли кордон з Україною і почали спустошувати села та міста, прямуючи на південь. В 1659 році, зібравши козацтво, татар та найманців – сербів, румунів, німців – Виговський завдав такого удару біля річки Соснівки, що на полі бою залишилося біля 50-ти тисяч росіян. Як писав відомий російський історик Сергій Соловйов: “Краса і гордість московської кінноти... зникла в один день... Ніколи вже після цього цар московський не зміг вивести в поле значне військо. В жалобному одязі вийшов Олексій Михайлович“ до народу, і жах охопив Москву... Після здобуття стількох міст, після захоплення литовської столиці Москва затремтіла за свою власну безпеку, ... йшли чутки, що государ виїздить за Волгу, в Ярославль” [63, с. 212].

Але ця перемога не була закріплена, тому що у цей час Варшава змінила декілька пунктів

Гадяцької угоди, тим самим не тільки підірвавши самостійність та державну суверенність України, а й, що особливо трагічно, підштовхнувши народ до відмови від союзу з Польщею, тобто закриваючи їй дорогу до Європи. Почалися повстання в тилу Виговського. В 1659 році від рук людини одного з промосковських полковників Тимофія Цюцюри гине 49-літній Юрій Немирич. Його смерть викликала велику радість як у Москві, так і у Варшаві. У вересні цього ж року під містечком Германівкою збирається так звана Чорна рада, куди прибули низовики, чернь, старшини. Виговський хотів пояснити свій план про створення самостійної і сильної держави, рівної європейським князівствам, але натопи зарубав Івана Сулиму та Миколу Верещака, не давши їм слова, а сам Виговський ледь врятувався, втікши від натопу.

Через кілька днів у Білій Церкві зібралася нова рада, яка проголосила Юрія Хмельницького гетьманом. Виговський відіслав Хмельниченкові бунчук та гетьманську булаву. Хоч він і відійшов від політичної діяльності, однак через п'ять років (у 1664) був безпідставно звинувачений в антипольській змові і розстріляний. Свого часу М. Костомаров відзначав, що українці не змогли зрозуміти задуму тих, які стояли вище від загального рівня свідомості народної.

27 лютого 1664 року в с. Комань поляками був страчений соратник Б. Хмельницького, улюбленець народу, Іван Богун. Почалися трагічні роки Руїни (1658–1686), коли повільно, але водночас і невпинно, продовжувалася втрата Україною власної самостійності і перетворення її в колоніальну територію, поділену між сусідніми державами. Найбільшу активність у цьому процесі виявляло Московське Велике князівство – майбутня Російська імперія.

Розділ III ПЕРЕДНЬ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА

Найяскравіше втрата етнічної та національної самостійності позначилася на політичній та правовій сферах. Починаючи з Юрася Хмельниченка та Івана Виговського і завершуючи Іваном Мазепою та Кирилом Розумовським, Москва невтомно і несхибно проводила політику обмеження українських прав і злиття українців з російською ментальністю включно аж до розчинення в ній. Вирішальним

у цьому сенсі виявився період, який випадав на середину XVII – початок XVIII століття.

Почалося це з так званих “Статей Богдана Хмельницького”, які були прийняті на раді 27 жовтня 1659 року, що складалася з прихильників промосковської орієнтації, зібраних московським воєводою Олексієм Трубецьким й оточених 40-тисячним російським військом. Це була акція у відповідь на подання, адресоване Юрієм Хмельницьким до цього воєводи з певними вимогами гетьманської старшини. У ньому перелічувалися ті принципові засади, які повинні були утримати союз з Москвою. Адже Олексієм Михайловичем була укладена угода лише на час їх життя. Після смерті вона втрачала силу. Пропонувалося старшиною, щоб війська, прислані в Україну, підлягали владі гетьмана, щоб без представників українського посольства не відбувалося жодне зовнішнє вирішення прав українців, щоб російський уряд не приймав жодних рішень, не враховуючи думки гетьмана, щоб листування відбувалося лише з печаткою гетьмана та інше.

Під тиском російського війська “вільна” рада прокричала гетьманом Хмельниченка, а князь Трубецький запропонував йому підписати статті зовсім іншого змісту, які й були відтворені пізніше у Зводі Законів Російської імперії і які були фальсифікацією статей Богдана Хмельницького. Адже в них проголошувалося те, що прямо заперечувало запропоноване українською старшиною. Московські воєводи, що утримувалися за рахунок місцевих жителів, вводилися, крім Києва, до ряду інших міст – Чернігова, Брацлава, Ніжина, Умані. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського патріарха; будь-які військові дії гетьман не міг розпочинати без волі і дозволу царя, йому заборонялося призначати та знімати полковників без згоди Москви; військо не мало права обирати гетьмана.

Наступ на свободи та автономну незалежність Москва посилювала і в 60-ті роки XVII століття. Так, в 1665 гетьман Брюховецький підписує у Москві так звані Московські статті, відповідно до яких проголошується фактично відкритий грабунок України – всі податки в торгівлі, а також з міщан та селян повинні йти прямо до царської казни, а не до гетьманської, а в усі міста, і навіть до Кодаку, вводилися військові частини на чолі з московськими воєводами.

Таким чином, усі ті права, за які проливали українці кров, були зневажені, що викликало хвилю обурення практично всіх кіл населен-

ня України. Московські воєводи, які зайшли у всі великі міста, вимагали від населення утримання їх та їхніх слуг і помічників, що спричинило хвилю спротиву та ненависті до них як до грабіжників. В Україну наїхало безліч так званих списувачів, які накладали на населення податки і повинності. Духовенство було налякане тим, що українську церкву можуть передати московському патріарху. На чолі релігійної опозиції став митрополит Методій (Максим Филімонович). Спершу він був гарячим прихильником московської влади в Україні і навіть висвячення прийняв у Москві: “Якщо цар дозволить, – наводить його слова І. Крип’якевич, – щоб їх вольності та права відняли і щоб був у них московський митрополит, – радше нехай би цар покарав їх смертю, якщо вони мали б на те погодитися. А як приїде до Києва московський митрополит, вони запруться в монастирях, і хіба їх за ший і ноги поволочуть – тоді московський митрополит в Києві буде” [26, с. 199].

Розполовинення України відбулося в Андрусові у 1667 році. На цій раді, зібравшись разом, Москва та Варшава ділили Україну, без її присутності, на Правобережну та Лівобережну. Адже знесилені у війні, Москва та Річ Посполита шукали примирення за рахунок України. Так, до Москви відходить Сіверщина та Смоленськ, тимчасово Київ залишався у складі Росії, а над Запорозькою Січчю встановлюється контроль як з боку царя, так і з боку короля. У такий спосіб по Дніпру поділена Україна, що й було затверджено юридично. Андрусівське рішення сколихнуло всю Україну. Схиляючись то до Польщі (гетьман Тетеря), то до Москви (гетьман Брюховецький), підбурюючи чернь та здекласованих “голяків”, що у грабунках шукали наживи, викинуті війною з нормальних соціальних, сімейних і трудових стосунків, і той, і той гетьмани жадали протекції для себе та своїх прихильників. Доля України для них не була вищою цінністю.

І все ж, ці їх потаємні прагнення були розгадані – Тетеря змушений був тікати за межі України, а Брюховецького просто вбили розлючені козаки. Це підготувало потребу в людині, яка б захищала, обстоювала і боролася за державницькі інтереси України. Такою людиною став на Правобережжі новий гетьман Петро Дорошенко (1627–1698). Внук гетьмана Михайла Дорошенка пройшов військову підготовку та дипломатичну школу в Богдана

Хмельницького, котрий у 1657 році призначив його прилуцьким полковником. Після вбивства Брюховецького П. Дорошенко – проголошений гетьманом України по обидва боки Дніпра. На жаль, за свої близько десяти років гетьманування, йому не вдалося здійснити свою мрію – відновити Україну в старих кордонах “князівства Руського”. Добре усвідомлюючи небезпеку поширення царської бюрократії, з одного боку, і знаючи нехиті народну до поляків – з іншого, Дорошенко хотів прийняти зверхність Турецької Порти. Тоді б Україна отримала той же статус, який мали Волохія та Молдавія. Тим більше, що Турецький султан цю ідею прийняв досить прихильно.

П. Дорошенко починає готувати договір про союз. Основний зміст цього союзу становлять ідеї, свого часу висловлені Богданом Хмельницьким, – держава українська повинна займати територію від Перемишля до Путивля; гетьмана обирає козацтво Запорозької Січі; турки не повинні ставити в Україні мечеті, руйнувати оселі та брати ясир; ніякої данини султан з українців не може вимагати; українська церква політично незалежна і підпорядкована патріарху; всі султанські грамоти, написані для України, повинні складатися лише українською мовою і послі турецькі обов’язково повинні теж вільно спілкуватися українською. З деякими пунктами, запропонованими Дорошенком, султан Мохаммед погодився (звільнення від данини, вільний вибір гетьмана).

Для П. Дорошенка виявилось сприятливим те, що в 1672 році Туреччина оголосила війну Польщі. Турецькі та козацькі війська розгромили поляків і Польща запросила миру – зобов’язалася платити податок султанові. Поділля було передане туркам, а з Наддніпрянщини поляки повинні були вийти. І цього разу мрія Дорошенка не збулася – територія України аж до Перемишля не вивільнилася. А якщо врахувати те, що султан почав вимагати з населення данину, а на Поділлі турки грабували, палили церкви, брали ясир, накладали великі податки, то цілком закономірним є жах, який гнав людей з правого берега на Лівобережжя. У підсумку гетьман втратив свій авторитет, його кидали найближчі друзі і він самотнім залишився на маленькій території – Чигирині. У листах до друзів він викладає свої наміри. І. Крип’якевич наводить його слова, спираючись на козацький літопис Самійла Величка: “Коли Божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десяти

років, не в чому іншому був мій намір, а тільки в тому, щоб помножити вольності Запорізького Війська та заховати безпеченство і цілість отчизни, щоб процвітанням благочестивих церков нарід християнства українського міг утішатися. Тому не тільки з християнами, але і з бусурменськими народами я завсіди намагався поводитися прихильно та згідно з тим, щоб Україну бачити в бажаному мирі” [26, с. 202–203].

Не досягнувши мети, поставленої перед собою, П. Дорошенко відмовляється від гетьманської булави, передає владу лівобічному гетьману Івану Самойловичу. За вимогою царя змушений був переселитися в Московщину, де й прожив до смерті. Натомість турки висунули замість Дорошенка Юрія Хмельниченка, який потім загинув від їхньої руки. Все це приводить до занепаду Правобережжя, яке розпочинається ще з 50-х років XVII століття. У цей час посилюється гніт польських магнатів щодо селянства, розорення татарами містечок і сіл. Владарюють запустіння і страшне оскуднення цілого краю.

Отже, є підстави підвести підсумки того шляху, яким ішла Україна і який складав соціальне тло історичних, культурницьких, моральних, правових процесів XVI–XVII – XVIII століть. Дуже виразним у цьому сенсі є виклад цих процесів у характеристиці відомого вченого, справжнього знавця цього періоду, Зенона Когути у його дослідженні “Російський централізм та українська автономія”: “У середині XVIII століття центральні інституції Гетьманщини включали гетьманський уряд генеральної старшини, кілька рад та урядів козацьких полковників. Поточні справи вирішував гетьман і старшина, найважливіші рішення приймалися радами. Верхом адміністративної піраміди був гетьман. Він був не тільки головнокомандуючим Запорозьким військом, а й здійснював закордонні зносини, видавав універсали, призначав на уряди, винагороджував за службу й інколи виконував обов’язки найвищого апеляційного суду. Гетьманська влада не визначалася конституцією і тому залежала від особистих здібностей, удачі і сміливості. Дехто з гетьманів правив як справжній монарх, окремі – як виборні вожді. Фактично за весь час існування Гетьманщини монархічна й республіканська тенденції постійно змагалися між собою. Богдан Хмельницький (1648–1657), Іван Самойлович (1672–1687) та Іван Мазепа (1687–1709) не тільки вважали себе виборними монархами, але й хотіли передати гетьманський уряд своїм роди-

чам, намагаючись тим самим встановити прецедент для спадкової монархії. З іншого боку, Павло Тетеря (гетьман Правобережної України, 1663–1665) і Петро Дорошенко (1665–1676) дотримувались республіканських традицій. Вони правили за узгодженням з Генеральною Радою, верховенство якої зобов’язані були визнавати. Кожний Гетьман обирався довічно Генеральною радою. Щоправда, він міг добровільно зректися, або бути усунутим радою. Так, добровільно або під тиском зреклися Іван Виговський (1657–1659), Юрій Хмельницький (1659–1663), Павло Тетеря (1663–1665) та Петро Дорошенко (1665–1676). Після доби Хмельницького Генеральна рада, де колись приймалися головні рішення для всього Запорізького війська і куди входили козаки, старшина і, за певних обставин, міщани й священники стала втрачати своє значення. У XVIII столітті вона зберегла за собою тільки церемоніальні функції формального обрання гетьмана” [23, с. 47–48].

В ті роки, коли відбувався занепад Правобережжя, зростала роль Лівобережної України, яка отримала назву Гетьманщини. Керівною та владарюючою силою тут стала старшина, але не старого – аристократичного – походження, а нова, яка починає формуватися з часів Богдана Хмельницького. Вона отримує “рангові” маєтності за військову службу і, розбагатівши, охоплює великих землевласників і, на жаль, утрачає те, що було притаманне старій – освіченість, далекоглядність і навіть патріотизм щодо рідної землі. Ця нова старшинська сила відзначається певною життєвою тверезістю і практичною зорієнтованістю, яка була спрямована на досягнення ближніх та цілком осяжних цілей. Тим більше, що після Богдана державницькі намагання ряду гетьманів схилитися у бік союзу з сусідніми державами (Туреччиною, Польщею, Московією) принесли Україні ще більше розорення і кривавих трагедій. Це природно посприяло виробленню психології тимчасовості і, своєю чергою, штовхало на відмову від далеких і нездійснених цілей, підміняло їх діяння хай хоч і маленькими, але сьогоденними успіхами. Для селянства це було просто намагання вижити, для старшини – вижити як можна вигідніше для себе. Й оскільки цю вигоду їм не могла дати державна влада, тому що була щодо них чужою, то зростало їх гноблення дрібного селянства та козацтва.

У цій зміні орієнтації провідної владної верстви українського суспільства виділилася

певна спільність – це прагнення за будь-яку ціну домогтися збагачення. Гетьманська влада була тому значним обмеженням. “Нова старшина” значною мірою тяжіла до Москви з її деспотичною системою, де селянство як основна трудова сила було закріпачене і повністю позбавлене будь-яких прав. Зауважимо, що Москва достатньо глибоко усвідомлювала важливість підтримки прихильної до неї старшини, зацікавлюючи останню видимими благами, щедро обдаровуючи через московських воєвод промосковсько налаштованих верхників.

Крім “нової старшини”, була ще одна елітна група, яка мала дуже великий вплив на жителів України, – це духовенство, котре взяло на себе роль творення ідеологічної основи приєднання України до Москви. Розпочалося це з певних історичних пошуків. Видатний російський вчений О. М. Пипін у своїй “Історія російської літератури” писав: “Тяжке становище балканських слов’ян із розповсюдженням турецького володіння спершу не знищило книжкової діяльності, котра між іншим, знайшла собі притулок на Афоні. Тут, імовірно, був здавна той посередницький пункт, через котрий проходив зв’язок давньоруської писемності з південними слов’янами. Особливо знаменитим було в цей час Халіндарське володіння. Вище ми згадували про тих заїзжих болгар і сербів, які з кінця XIV століття приходили в Росію, поселялися там, до того ж займали високі пости в ієрархії та розвивали обширну матеріальну діяльність, як митрополит Кіпріян, Григорій Самблак, Пахомій Логофет, а на початку XVI – Анікіта Лев Філолог. Вони отримали визнання, тому що рівень цього східно-слов’янського утворення в його останні роки був вищий того, на якому перебували тоді російські книжники” [65, с. 384]. Саме серби, як не парадоксально, створили генеологію майбутньої Росії. Так, серб Пахлмій – старець та ігумен псковського Єларського монастиря ідеологічно обґрунтовує генеологічну теорію. Процес цей мав певну історію: “...перша основна ідея царя був цар біблейський, про котрого читали у священних історіях; далі, живим представником царського достоїнства був цар грецький, велич якого в церковному освяченні; нарешті третій цар, якого знали руські, був “цар ординський” [65, с. 189].

Доведеться дещо відступити від аналізу тих шляхів, якими відбувалося становлення ідеї надлюдського, божественного походження

влади. Московське князівство, скориставшись міжусобицею та знищенням ордою руських князів (Юрій Данилович – великий князь московський та володимирський з 1303 по 1322; Михайло Ярославович – великий князь володимирський та тверський з 1305 по 1318; Михайло Чернігівський був убитий в Орді у 1246) піднімається в могутності і потребує ідеологічного обґрунтування посилення влади. Серед можливих пошуків найавторитетнішим було посилання на Біблію – у пророка Даниїла та в біблійній книзі Єздри проголошується ідея “несть влади, иже не от Бога”. Відповідно до цього, в XVI столітті у “Сказаннях про князів володимирських” обґрунтовується думка про походження великих московських і володимирських князів від римського імператора Августа через легендарного Пруса, який був родичем Рюрика. Друга легенда, покликана підтримати ідею божественного походження Московської влади: стверджувалося про привласнення царських регалій Володимиром Мономахом від візантійського імператора Константина Мономаха. Вона супроводжувалася проголошенням низького походження москвитян, що заперечував це ще Іван Грозний: “наклепники брешуть, що Вітенець-служник був тверських великих князів, а при ньому був конюшний Гегімінік (Гедімінас)” [45, с. 260] литовських князів, які на той час були головними ворогами Москви.

Завершується становлення ідеї зверхності московської влади саме у “Посланнях старця філофея”, що розроблялися ним впродовж 1514–1528 років: “У друкованих текстах міститься вже майже повний формуляр титулування московського великого князя царем і самодержавцем, що незвично для того часу: це поки що суто механічне поєднання традиційного у попередні століття найменування володарів Золотої Орди (їхній титул – “цар”) і наділених такою ж необмеженою владою візантійських імператорів; “самодержавець” – це калька із грецької “avtokrator” [41, с. 732].

Спершу названа ідея була не дуже охоче та приязно зустрінута в колах московського духовенства, але в часи Івана Грозного отримала повне визнання разом з ідеєю “третього Риму”. Ось якими словами її висловив філософ: “І якщо добре влаштуєш своє багатство, – говорить він, звертаючись до Івана Грозного, – будеш сином світла і жителем грозного Ієрусалиму, і як вище тобі написав, так і тепер кажу: зберігай і зауважуй, благородний царю, тому, що всі християнські

царства зійшлися в одне твоє, що два Рима впали, а третій стоїть, четвертому не бувати” [44, с. 441]. Саме так формується основний принцип Московської, а згодом і Російської державності – принцип централізму. Внутрішній зміст його – необмежена царська влада, причому аж до влади над церквою, зовнішній же – претензія на духовний центр православ’я та слов’янства.

Окреслена ідея централізму із XVI століття і донині домінує у російському менталітеті, повно відображаючи його месіаністські прагнення. Так, у XIX слов’янофіли і, зокрема, М.Я. Данилевський у своїй книжці, що наробила багато галасу, – “Захід та Європа” проголошує Росію певним світовим центром, що об’єднує у собі кращі риси людського суспільства. А у XX месіаністська ідея виходить навіть за межі європейських претензій Росії в концепції євразійства. Звісно, що в умовах становлення царської самодержавної влади в Московії Україна відчувала на собі неабиякий тиск цієї новоутвореної держави.

До того ж використовувався новий психологічний настрій старшинства, як про це говорилося вище, зорієнтований на здобутки видимих, конкретно доступних благ, далеких від високих ідей “вольності”, “любої вітчизни”. Селяни все більше і більше закріпачувалися. Тиск Москви поширювався і на українські міста. Як відомо, революція 1648 року знищила велику власність і поділила землю між небагатих козаків-господарів, що сприяло активному розвитку промислово-торгового виробництва і водночас значно поширилися посівні площі за рахунок “займанщини” диких земель на півдні. Гетьманщина досягла такого високого розвитку, що могла розгорнути зовнішню торгівлю, вивозячи збіжжя, горілку, тютюн, худобу, шкуру, вовну, щетину, сало, масло, муку, олію, мед, віск, рибу, сіль, селітру, поташ. Достатньо поширеною була кредитна система. Ще за часів Богдана Хмельницького почав формуватися великий міжнародний торговий шлях – західні країни, з Московщини і до балканських країн. Але коли Правобережжя перейшло до Польщі, Лівобережжя потрапляє під владу Московщини, московський уряд почав всіляко придушувати господарську та торговельну діяльність українців – не дозволяв експортувати деякі товари, накладав високі мита, визначав у своїх інтересах шляхи торгівлі, ламаючи давні традиції. Все це підривало життя і діяльність міст України. Так, у другій половині XVIII

століття Ніжин мав усього лиш 900 будинків, Полтава – 1000, Київ – 2454. Проте до кінця торгівлю в Україні знищити було неможливо, адже у великих містах змогло купецтво організує гільдії (крамарські сотні) і розгортає широку торгівлю за кордоном.

Збагачення старшини відбувалося завдяки селянству. Першочергово відбувалося захоплення так званих “рангових” земель (тобто державних, якими нагороджувалися за участь у війні). На ці землі фактично не було документів, тому протидіяти їх насильному захопленню селяни не могли. Другим методом поневолення було закріпачення. Майже до XVIII століття воно спиралося на ті звичаї, які сформувалися під час визвольної війни 1648–1654 років, за якими селяни були особисто вільні і могли розпоряджатися своєю землею, вільно вступати до війська і тим самим перейти до стану козацького. Козаками ставали ті, хто одружувався з козачками. Нова старшина, розширюючи свої володіння, намагалася всіляко обмежити селянські права, щоб перетворити їх у безправну і цілком залежну від панів масу. З огляду на це, панщина досягає двох днів на тиждень і ще на господарство селянина накладалися різні обтяжливі податки.

За даними українського історика Михайла Слабченка, рангові землі склали близько 10 відсотків [50]. Тому всіляко обмежувалися права селянства на переселення. Зокрема, у 1739 році було заборонене переселення із Слобожанщини до земель Гетьманату; згодом – у 1761, за наказом тодішнього гетьмана Кирила Розумовського, для того щоб перейти на нове місце, вимагалася письмова згода від попереднього власника. Все це, цілком логічно, завершується повним закріпаченням селянства України відповідно до імператорського указу 1783 року.

Але якщо закріпачення відбувалося в Росії протягом століть, то намагання накинути ярмо на вільне селянство в Україні викликало глибоке обурення та активний протест. Так, понад тридцять років мешканці сіл Субботів та Кулаг (Стародубського полку) відстоювали свої права на вольності. На Сумщині (у селах Злодіївці, Пінах та Угроїдах), у Слобідській Україні з 1713 по 1784 роки населення боролася проти того, щоб обернули їх на мужиків. У с. Турбаях Миргородського полку протягом 20 років (1769–1789) були справжні бої з російськими військовими частинами за те, щоб усіх турбайців, а не тільки частину їх, було визнано козаками.

І хоч на придушення цих заворушень посилялися навіть регулярні війська з артилерією, хвиля виступів охоплювала великі території України і виливалася у відкриті повстання – Гайдамаччина (на Лівобережжі та Правобережжі на початку XVIII століття); Опришківство (Закарпаття, Галичина, Буковина), Колішчина – 1768 рік. Головною причиною цих виступів було намагання царської влади обмежити, а згодом і знищити республіканські ідеї у середовищі провідної верстви в Україні – селянства, яке опиралося на принцип виборності. Скажімо, після 1648 року в народі панувало переконання, що всі діячі державної влади, починаючи від гетьмана і до сільських вейтів та священників, повинні були відповідати тим вимогам професійного та, щонайважливіше, морального характеру і, якщо порушували їх, то можуть бути зміщені за вимогою “ряду”, “кола”, “ради” та інше. Отож порушення принципу виборності розглядалося селянством як порушення “звичаю”, що було рівноцінно кримінальному злочину і викликало активний протест.

Незважаючи на опір селянства, царський уряд продовжував політику знищення “вольностей” українців, таких незвичних і ворожих щодо централістичних традицій Росії. Так, Петро I грамотою від 22 січня заборонив обрання старшин, полковників та інших державних урядовців шляхом голосування. Треба, відповідно до цього наказу, попередньо узгодити ці подання із царським стольником Ф. Протасьєвим та отримати офіційний дозвіл і згоду царя [20, с. 275, 276]. У зв'язку з цим, намагання скористатися виборним принципом, розглядалося росіянами як таке, що суперечить головному принципу російської державності, де лише за царським велінням і за його словом призначалися ті чи інші діячі та чиновники, що природно викликало різкий осуд як данина віджитим традиціям та анахронізму.

І все ж не затухав інтерес українців до своєї минушини, причому не тільки до того, що відбувалося на землях України, а й до подій міжнародного виміру, що закономірно знайшло відображення в думках:

Тоді то пан Хмельницький добре дбав,
Козаків до схід сонця в поход випроводжав
І стиха словами промовляв:
“Гей, козаки, діти, друзі,
Прошу вас, добре дбайте,
На славу Україну прибувайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,

Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри святої християнської у поругу не да-
вайте!” [14, с. 66]

Всі мешканці села достатньо добре орієнтувалися в народній і світовій культурах, оскільки майже в кожному селі працювала школа, де викладання велося українською мовою. “В 1768 році, – зазначає один з авторів славнозвісної книжки “Українська культура” В. Біднов, – на території повітів (пізніших) Чернігівського, Городенського й Сосницького було 134 школи та одна школа припадала на 746 душ населення; в 1875 на тій же території було тільки 52 школи, а кожна школа потенційно охоплювала 6750 осіб людності. І це ще добре, бо в 1860 році на цілу Чернігівську губернію було тільки 70 шкіл; у них навчалося 2290 учнів, а кожна школа припадала на 17 143 душі... Отже, українська людність засуджена була на темряву, на культурну відсталість...” [1, с. 63].

Московський уряд достатньо повно усвідомлював той факт, що у розгромі автономічних прагнень України може відіграти одну з провідних ролей православна церква, приєднання котрої до московської сприяли політичні умови. Передусім це позиція Речі Посполитої. Адже більша частина митрополії залишилася під її владою у Правобережній Україні, в Білорусії та Литві, де і проводилася політика наступу на церкву – аж до її ліквідації, що неабияк посилювало надії на допомогу єдиновірної Москви. Значну роль у цих пошуках зіграв і той факт, що відбулося певне відокремлення українського духовенства від політичних українських кіл унаслідок османського панування над Поділлям упродовж двадцятисемиріччя (1672–1699), коли всіляко принижувалося православ'я, а, поряд з цим у 1672 році, гетьман Дорошенко проїхав із султаном вулицями завойованого Кам'янця.

Певною перешкодою до поєднання церков були канонічні розбіжності. Відомо, що з давніх часів, тобто ще з періоду Київської Русі, Київська митрополія була автокефальною помітною церквою Константинопольського патріархату, значною мірою самостійною і незалежною щодо політичної влади в Україні. А московська церква від самого початку була позбавлена будь-яких ознак самостійності і цілком підлягала владі царя. Значну відмінність становило й те, що київське духовенство, сторіччями просякнене європейською культурою, було активно долучене до неї. Л. Баранович, І. Галятовський, Ф. Сафонович,

С. Яворський, Т. Прокопович – автори значної кількості праць, які поширювалися не тільки на землях України, а й далеко за її межами. Так, святий Дмитро Ростовський (Туптало) двадцять років свого життя (1684–1705) присвятив складанню грандіозного твору про життя святих православної церкви у чотирьох томах – “Четві Мінеї”, що стали основним канонічним твором православної церкви.

Першим підручником з історії стає виданий у 1674 році в Києво-Печерській лаврі “Синопис”, написаний І. Гізелем. Це було перше обґрунтування ідеї про етнічну єдність усіх слов’ян під керівництвом “прабатьківщини”, якою і постає Москва (Мосох-Москва) і від якої розселяються немовби слов’яни. Тим самим обґрунтовувалася релігійна та політична теорія про москвоцентризм. До речі, “Синопис” перевидавався 25 разів.

Проте не все українське духовенство підтримувало Москву. Серед вищих ієрархів були і ті, які мали полонофільську орієнтацію – Сильвестр Косів, Діонісій Балабан. Але устремління до Москви посилювало те, що після визвольної війни під проводом Б. Хмельницького “нова старшина” активно наступає на земельні володіння церков та монастирів. Це, своєю чергою, відштовхує церкву від політичних кіл і зміцнює симпатії до Москви, причому не стільки за матеріальну винагороду, скільки у зв’язку з надіями на її реальне заступництво. Не останню роль тут відіграли і місіонерські ідеї. Вищі ієрархи української церкви радилися з московськими воєводами, передавали інформацію до Москви про дії гетьманів та старшини, не гребуючи і шпигунською роллю. Так, Лазарю Барановичу було доручено Москвою займатися “збором відомостей”; Симеон Адамович був агентом московського царя при гетьмані Д. Многогрішному, отримавши значну грошову суму для підкупу українських політичних діячів.

Москва обіцяла автономію українській церкві, що викликало не тільки у церковних діячів, а й у козацтва та політичної еліти позитивне ставлення і привело до переходу Київської митрополії до єдності з Московським патріархатом (1685–1686 роки). І хоч російські царі, починаючи з Івана та Петра обіцяли в грамоті від 1685 зберегти повну автономію, через рік (у 1687–1688) українська церква не просто була поставлена на один рівень з московськими митрополіями, а була ошукана: у неї відібрали Києво-Печерську лавру та Києво-Межигірський монастир,

оголосивши їх носіями ставропігії (незалежності від київського митрополита); а на початку XVIII століття Чернігівська, Мстиславсько-Могилівська єпархії відходять до Москви і лише Київська єпархія залишається незалежною. На жаль самі українські патріархи ініціювали цей процес злиття з російською церквою, всіляко підтримуючи владу царя та патріарха й демонструючи відданість Москві. Остання радісно приймала ці дари і всіляко підтримувала українську церкву. Але незаперечним фактом є те, що ці дві гілки православ’я далеко стояли одна від одної у ставленні до проблем культури, людини, засадничих життєвих цінностей. Вочевидь українське духовенство органічно вписалося в європейське бароко, отримуючи високий рівень освіти, починаючи з шкіл на землях України і завершуючи своє навчання в європейських університетах. У Росії ж, як пише А.Н. Пипін у своїй “Історії російської літератури” все було навпаки: “Книжник XVII століття нічим не відрізнявся від свого предка XI сторіччя не лише за характером знань, а й нерідко – за самим їх обсягом” [65, с. 122]. І далі він пояснює: “Захоплена завданням створення держави, усе більш поринаючи у свій винятковий світогляд, Москва разом з тим впадала у ту релігійну і національну нетерпимість, котра повинна була закрити її китайською стіною від усіляких іноземців та чужовірців, породжувала крайню національну високомірність, і нарешті перегороджувала шлях до просвіти: тому що національна високомірність була разом із релігійним фанатизмом, і всі чужовірні народи уявлялися поганями, з котрими неможна спілкуватися” [65, с. 325].

Наштовхувшись у XVI столітті на протидію з боку західних народів, Москва починає шукати прихильників та помічників у творенні державності на Сході: “Ординська влада сприяла московській централізації, – зауважує той же автор, – посилюючи владу підтримкою орди; але підтримка набувалася особливою покірністю: східний погляд татар на владу, без сумніву, переймався їхніми союзниками, і звичка до насилля набувалася там легше, коли власна влада купувалася приниженням” [65, с. 185].

Якщо Схід імпонував російському світобаченню, то Захід викликав певні насторогу й недовіру. Винятком був єдиновірний Київ. А якщо врахувати той факт, що на той час релігійна приналежність цінувалася вище, ніж

національна, а то й замінялася нею, то зрозумілим стає те, чому освічені люди з України потяглися до Москви. Більше того, як зазначає К. В. Харлампович у своїй праці “Малоросійський вплив на великоруське життя”, “загальний характер відносин представників московської державної влади і духовної до східно-західнорусів та їхня духовна культура у другій половині XVII століття – ці відношення загалом дуже доброзичливі, що сприяло тому, що носії цієї культури все більш охоче переходили на московську службу і новій батьківщині присвячували свої таланти і свої сили” [58, с. 262]. Звісно, що тих українців, яких запрошували до Москви, перехрещували, хоча з часом прийшло розуміння змін, котрі могла запропонувати тільки сама Україна. Той же Харлампович пише, що “простий народ там (в Україні XVII століття – А. Б.) цінував освіту, прагнув до неї і пишався нею, як і шанував своє життя – і вже цим імпував великоросам” [58, с. 368].

Відтак Українці-достоїнники стали провідниками духовної культури в Москві [див. детально 1а]. Вони очолювали більшість єпископських кафедр, уособлювали російську православну церкву за кордоном, були вихователями царських дітей, становили основну масу придворного духівництва, соборів Росії. “Українське духовенство в особі Дмитрія Ростовського (Туптала), Стефана Яворського, Феофілакта Лопатинського, Теофана Прокоповича, Інокентія Кульчицького, Гаврила Бужинського та багатьох інших святих сприяло розвитку російської літератури і науки, збагативши їх оригінальними творами” [46, с. 369].

Фактично ідеологічним обґрунтуванням появи імперії з великого князівства у Москві стали праці Теофана Прокоповича, щонайперше літературний твір-трагікомедія “Володимир”, де змальовувалася боротьба Петра I з прихильниками старого релігійного укладу в Росії. У промові, проголошеній у Софійському соборі в Україні, Теофан називає Петра I царем і проголошує його наступником Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Ним же був укладений “духовний регламент”, або ж Статут російської православної церкви, де не згадувалося про Київську жодним словом. 22 жовтня 1721 року з ініціативи провідних діячів церкви – українців Стефана Яворського, Теофана Прокоповича – Петра I було проголошено імператором, а 21 січня 1721 був проголошений царський маніфест про ліквіда-

цію патріаршества й утворення Синоду – своєрідного керівництва справами релігійними.

Отже, становленню самодержавної Російської імперії сприяло українське духовенство: українські релігійні діячі, отримуючи освіту за кордоном і вбираючи у своє світобачення провідні ідеї Західноєвропейської культури, прийняли й збагатили, на їх думку, найпопулярнішу концепцію державотворення – концепцію абсолютної монархії. До того ж вона була підтримана окремими європейськими державами, тому що долала феодальну роздробленість, яку переживала Європа. Якщо в епоху Відродження формуються два типи знань – *bivina sacralis* (знання священні) та *bivina popularis* (знання наукові, людські), то тим самим створюються умови для розвитку філософсько-правових ідей суто гуманістичного спрямування.

Вважається, що це було започатковане в державно-правовому плані італійським мислителем Нікколо Макіавеллі (1469–1527), котрий продовжив лінію так званих глоссаторів (коментаторів), які закликали до створення єдиної імперії, незважаючи на національні особливості народів. Як прихильники Риму, вони обстоювали ідею створити щось подібне до Римської імперії. Але з часом, як на це вказує В. Е. Грабар, “римсько-правові твердження з питань міждержавних відносин потроху одягають на себе одяг природного права і права народів, що у XVI–XVII століттях приводить до повного відокремлення їх і до відмежування міжнародного права” [10, с. 235].

Прихильником ідеї всесвітньої імперії, яку повинна була очолити католицька, незалежна від римського папи, церква, був Данте Аліґ'єрі (1265–1321). Інші автори – П'єр Дюбуа Марсілій Падуанський та Георгій Подебрад – ще в епоху середньовіччя запропонували ідею створення союзу європейських держав у вигляді Християнської республіки. Існували й інші подібні проекти. Проте саме у творах Макіавеллі (щонайперше “Державці”), рішуче заперечується природне право (тобто надане людям Богом) і вимагається, щоб держава керувалася лише *ratio status* – тобто національними інтересами. Відтак державникові належить єдине право керівництва національною державою, досягаючи успіху будь-якою ціною, у тому числі й не гребуючи прямим насильством: “Коли міста здобуті зазначеним вище шляхом (тобто завойовані – А. Б.) звикли жити вільно і за своїми законами, то існують три способи їх утримати. Перший –

це їх сплюндрувати, другий – перебратися туди і самому в них осісти, третій – дати їм жити, як і колись, власними законами, беручи з них податі і запровадивши правління небагатьох, які б вели їх за собою. Тому хай би що робити й передбачати, проте, якщо тільки не роз'єднати й не розкидати мешканців, то вони не забудуть ні імені свободи, ні своїх порядків і при першій же слушній нагоді повернуть їх... Пам'ять про колишню волю не дає і не може дати їм заспокоєння, отож найкращий спосіб – це начисто знищити їх чи самому там оселитися” [31, с. 406–407].

Такі рекомендації дає Макиавеллі Державцеві, проголошуючи потребу створення могутньої держави. І якщо ця держава, за Макиавеллі, спирається на жорстокість з метою утворення певної єдності, то раніше за нього аргументовані заклики до державної єдності виголосив українсько-польський мислитель Станіслав Оріховський. “Передусім знай, – звертається він до короля, – що не всяка людина здатна при владі, а лише така, котра за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба, щоб прагнула вона до науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою... ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде мистецтва... Найважче у світі керувати державою. Та що корисного й гідного короля зробиш для людей, якщо не будеш учитися? Яким чином стануть твої громадяни справедливими, чесними, сумирними, якщо ніколи не пізнають принципів справедливості, чесності й миру?.. Так, у Гомера, призначений для Ахілла, наставник Фенікс заявив, що його послав батько Пелей, аби навчив юнака спочатку мудрості, а потім військового мистецтва. Хто ж від цього шляху відступив, став згубним королем у своїй державі. Бо яка інша сила, якщо не розум, позбавлений добрих настанов, породила... усіх тиранів – як грецьких, так і латинських та варварських [35, с. 27].

Далі Станіслав Оріховський пояснює місце короля у державі та його зобов'язання: “...король вибирається для держави, а не держава існує для короля... Він вуста, очі й вуха закону. Якби закон сам міг вислуховувати, вести бесіду, ніхто не обирав би короля, тому що закон сам навчає, що треба робити. А оскільки закон цього робити не може, то вибирає собі посередника – короля” [35, с. 33]. В іншому ж місці свого твору він зазначає: “Якщо нічого не називатимеш своїм у державі,

а вважатимеш, що все належить лише республіці, покажеш, що ти, король, є ніби сторожем держави. Бо сторож жодну річ з того, що стереже, не може назвати своєю. Інакше він не сторож цих речей, а господар. Так само не давай підстав запідозрювати тебе у пожадливості, навпаки, вселяй у них надію на щедрість. Другий шлях, який викликає велику доброзичливість підлеглих до правителів, – це твоя ласка до тих, хто тебе оточує” [35, с. 31–32].

Таким чином, ідея універсалізму щодо держави та права формується, починаючи із середньовіччя. Головне в ній те, що право розглядається як творіння людини – або ж злої та конфліктної, як у Макиавеллі, пізніше – у Т. Гоббса, Б. Спінози, або ж доброї і справедливої, як у Станіслава Оріховського. Продовжується ця лінія у появі історичної школи права (Фрідріх Карл фон Савіньї, Густав Гуго), де в основі правових норм лежить “дух народу”; тим самим обстоюється національна специфіка держави та права. Їй протистоїть теорія Георга Пухти (1798–1846) космополітичного утворення права, яка утверджує принцип універсальності та всезагальності, за якого нехтуються будь-які національні особливості. Ради об'єктивності зазначимо, що протистояння між цими трактуваннями розгортається в кінці XVIII століття, хоча започатковане воно було в ідеях Просвітництва, коли, відстоюючи цінності наукової думки взагалі, пропонується узагальнення не тільки права, а й усіх державних норм у форматі імперії. Це стосується й новоявленої Великобританії стосовно України, що висловлене пізніше і найчіткіше словами Катерини II: треба вирвати з українців “розбещену думку, за якою розуміють себе народом від тутешнього зовсім відмінним” [34, с. 163].

З часів Петра I проводилася ця політика знищення національної самосвідомості українців в усіх сферах життєдіяння – у релігії, в освіті, в політиці і в праві. Останнє датується 1654 роком, коли у формі проникнення згодом зліквідовується українське право. Першочергово наступ відбувався на звичні для українців “вольності”. Так, у 1649 було прийняте так зване “Соборное уложение”, де проголошувалося закріпачення селянства. На основі цього “уложення” пізніше Катерина II у 1767 році видала спеціальний указ для українського населення Російської імперії з вимогою не переховувати збіглих селян. Отож у 1783 відбулося повне закріпачення українських селян і

тим самим були зняті будь-які відмінності між українським та російським сільським населенням.

Водночас усіяко обмежувалася дія Литовського статуту. Розпочато це було в указах Петра I від 12 та 19 листопада 1721 року, спрямованих на зміну кримінального права, та в указі “О форме суда” від 3 листопада 1723. Далі 22 серпня 1728 вийшло “рішення, вчинене за його імператорським великим наказом у Верховній таємній раді, на подане прохання Війська Запорізького обох сторін Дніпра, гетьмана Апостола”, яким фактично знищені всі права Запоріжжя: визначалося обрання гетьмана та старшини, ведення судових справ, а для нагляду за діяльністю Генерального суду вводилися до його складу троє “великоросів”.

Щоб до кінця розколоти українське суспільство, в жалуваній грамоті від 21 квітня 1785 року “на права, вольності і переваги Російського дворянства” було проголошено, що ці “права та вольності” поширюються і на козацьку старшину, яка, подібно до російського дворянства, отримує право володіння кріпаками, маєтністю і підлягає лише дворянському суду. Відтак, упродовж другої половини XVII – XVIII століть завершився практично процес знищення раніше набутих українських правових норм.

І все ж не так легко було справитися з українцями. І показником цього є нові правні норми, так звані “Права, за якими судиться малоруський народ”. Зрештою, вони мали достатньо авторитетну як назву, так і форму. Ось їх повна назва: “Права, за якими судиться малоросійський народ Височайшої Всепресвітлішої Державнійшої Великої Государині Імператриці Єлизавети Петрівни Самодержиці Всеросійської її Імператорської Священнішої Величі повеління із трьох книг, а саме статуту Литовського, Зеркала Саксонського і доданих при тому інших її прав, також ті з книг Порядку перекладу із польської і латинської мов на Російський Діалект в єдину книгу зведених у Глухові літа від різдва Христового 1743” [43].

Потреба у загальній кодифікації права була викликана тими умовами, які склалися в Україні у першій половині XVIII століття. І козацька старшина, і шляхтичі, і монастирі, що нагромадили величезні багатства та зосередили у своїх руках місцеве самоврядування, з одного боку, а з другого – застарілі правові норми, які існували з часів панування Речі Посполитої на землях України, настійливо вимагали перегляду правових норм. Не

останню роль відіграв і той факт, що царський уряд свідомо підтримував кодифікаційні зміни, намагаючись наблизити українське достатньо розвинене законодавство до вимог та інтересів російської дійсності, що потребувала визнання централізованого права з його єдиним принципом – царською волею.

Петро I використав “Права” як привід для обмеження прав України у справах управління та судочинства. Більше того, Малоросійська колегія не принесла поліпшення, а лише збільшила хабарництво. Як відомо, після смерті Петра I зменшився тиск на автономію України. Навіть повертається право вибору гетьмана. Тому Данило Апостол, який був обраний гетьманом у 1728 році, подає проект нового договору, де першим пунктом була поставлена умова збереження давніх прав і вольностей, щоб судився український народ “за своїми правами у своїх судах через вибраних суддів”. Судові інстанції були затверджені у так званих “Вирішальних пунктах”: “Світлій імператорській величності донесено, що малоросійський народ судять різними правами, котрі цими словами названі: Магдебургські і Саксонські статuti, які не узгоджуються між собою, із чого може бути в судах не без замішання, тому ради його імператорська величність указала для користі і правосуддя народу малоросійського ті права, за якими цей народ судиться, перевести на великоросійську мову і визначити із тамошніх, скільки персон пристойно, вміючи і знаючих людей, для списку із тих трьох прав воедино та для апробації вислати до двору його Імператорської Величності” [12, с. 221]. У 1734 році указ був підтверджений Анною Іоанівною: “Права, названі Магдебургські та Саксонські статuti, за якими судиться малоросійський народ, перевести на великоруську мову й із трьох прав звести в одне, причому якомога старанніше докласти в сумнівах, що в них наявні, домогтися ясних поправок та зробити апробацію його Імператорською Величністю; а щоб ці права для користі малоросійського народу швидше були вдосконалені, треба зібрати із цього народу знатних осіб – як духовних з кожної єпархії і від Києво-Печерського монастиря, так із мирських – генеральної старшини, полковників та інших чинів, – оскільки належить ті права перевести, скоротити і прибавити на користь малоросійського народу й що до вірному їй імператорській величності підданству від такого народу приналежне про це вчить проект, і подати для

розгляду кому від її імператорської величності наказано буде” [12, с. 11].

Данило Апостол доручив бунчуковому товаришу Федору Чуйкевичу та стародубському полковникові судді Миколі Ханенку скласти список майбутньої кодифікаційної комісії із 40 осіб, з яких було вибрано 12, котрий підготували три розділи Кодексу до 1773 року. Комісія змінювалася кілька разів, і в 1743 був підписаний остаточний текст Кодексу. Потім про нього просто забули до 1756 р. Цього року Кодекс повертається до Сенату, де протягом семи років обговорювався у спеціально призначених комісіях (1756, 1757) і на скликаній раді старшин (1763). На жаль, зміна ситуації у Російській імперії – смерть Єлизавети Петрівни, відставка гетьмана, політичні реформи нової цариці, кардинальні зміни у Гетьманщині зовсім знівливали інтерес до Кодексу. Знайдено близько 10 списків Кодексу.

Скасування Гетьманування та автономії самої України наприкінці XVIII століття остаточно припинило офіційне застосування “Прав”. І все ж окремі його частини поширюються у рукописних списках, а з 80-х років до них зростає інтерес після праць знаменитого київського професора О. Кістяківського. Аналізу цієї пам’ятки присвячено низку праць, які змальовують реальне становище України у ті тяжкі для неї часи. Примітно, що в написанні Кодексу було використано кілька законодавств. Це, як зазначає Вислобоков у своєму ґрунтовному дослідженні, – “Литовський статут, німецьке право, звичаєве право, поточне гетьманське законодавство, нарешті російське законодавство” [43, с. XV].

На початку XVIII століття потроху відходять на другий план суспільно-державницькі інтереси, будучи відтіснені приватними. Й водночас збільшилася кількість злочинів цивільних та кримінальних. До того ж значно ускладнилася праця судів в Україні, тому що в тривалих війнах були втрачені досвідчені кадри. Найбільшими знавцями залишалися судові писарі, а головами стали сотники та полковники, які зосереджували у своїх руках необмежену владу, що, зазвичай, призводило до численних зловживань. Російський уряд широко використовував невдоволення населення, всіляко звинувачуючи діячів українського суду в зловживаннях, у порушеннях прав. “Вочевидь непорядки в судах Гетьманщини були для Петра I лише приводом для обмеження автономії України у справах управління і судочинства. Утворена ним

Малоросійська колегія не тільки не принесла полегшення, але, навпаки, значно погіршила становище, збільшивши хабарництво та зловживання” [43, с. XIII].

Незважаючи на все різноманіття законів, треба констатувати той факт, що всі вони мали характер, спрямований на посилення феодального землеволодіння: “Хто, маючи якісь іменні німецькі універсали, і за тими універсалами чи за іншими замками, або ж і без замків, батьківськими чи материнськими наслідниками, купленими, дарованими, або правильною угодою чи іншим яким-небудь слушним чином придбаними іменнями, здавна за самодержавніших всеросійських державців, стоусопших предків її імператорської величності, також і за все благополучного її величного державування, безумовно володів, той і наслідники його такими іменнями вічно та вільно володіти мають” [43, с. 60]. Отож у такий спосіб затверджувалася непорушність земельних володінь і перше місце надається не гетьману та жодній з гілок української влади, а російському імператору.

Відтак захищалися всі ті, які правдою чи неправдою отримали під час воєнних дій землю, тобто обстоювалися права “нової старшини”, приязної щодо Росії, – вірно служити і бути безправними підданими. Крім того, було завершено закріпачення селян. Це підтверджує окремий Артикул (3 статті): “Всілякому власнику піддані його належно слухатися і повинуватися завжди мають, і ні для того ніхто власникам влади над підданими їх віднімати та від належного їм послуху підданих звільняти не має. Якщо б які піддані власника вільні люди до землі власницької куди геть піти у своїй свободі захотіли і пішли, то вони своєму власнику землю свою зі всіма побудовами і нерухомим майном і засіяний хліб залишити мають... Ніхто із старшин та інших усілякого звання людей власницьких чужих підданих та їх помічника, не будучи їх власником, при зборі й відправленні їх у вказані розпорядження, і приватну свою роботу вживати без дозволу їх власного господаря не повинен; інакше, якщо б хто за своїми забаганками котрого із підданих і помічників володіючих собою до яких своїх робіт примушував та ними робив, то такий до суду був би припроваджений і у скоєному правовими доказами виявлений, кожному ображеному винуватець двадцять чотири рублі заплатити й збитки подвійно повернути повинен” [43, с. 63].

І далі: “Ніхто з обивателів посполитої породи й честі та вольності шляхецького чи військового звання людей собою привласнювати немає, щоб через ті честь і вольність знищені могли бути, крім, якщо державця кого від посполитих тією шляхецького чи військового звання честю і вольністю наділив; тому що посполиті в людей шляхецького чи військового звання землі (грунтів) купувати не повинні, а якщо б хто із посполитих такі ґрунти й купив, то хто ближній того ж звання продавшому в родстві буде, за ті землі гроші за належною ціною, як про те у розділі 17 в артикулі 27 показано, йому посполитому відкладе, і тоді земля у своє володіння прийнята буде вільно, тільки в давності земської через десять років не промовчати. Так їм посполитим надавати перевагу вище шляхти ніхто немає” [43, с. 64].

Таким чином, як бачимо, повністю забутий головний принцип життя українця, за який він боровся тисячоліття, – вільність. Не грішми, але кров’ю здобудеш свободу, – проголошує один із активних діячів, поетів, письменників тих часів Касіян Сакович, виражаючи спільне гасло, під яким жили і утверджувалися українці. У цьому контексті найкращий дослідник суті “Прав” О. Кистяківський ще в XIX столітті зазначає той факт, що в засадах останніх був покладений Литовський статут, який уже в XVI створив правову систему, яка відображала інтереси панівних верств населення: “Литовський статут є той закон, в основу якого лягла думка про привілеї дворянського стану. Обсяг цих привілеїв поширений до міри, виробленої західним феодалізмом. Різче всього він виражається у постановках, через які люди прості дворянином переслідуються за умов, несприятливих для вбитого та сприятливих для нього, що врешті-решт повинен вийти надто значний процент повної та безмірної безкарності, якщо навіть матиме місце певне привілеювання убивць... (І все ж – А. Б.) у Статуті вбивство людини простого стану є таким же убивством, як і кожного, хоча б і привілейованого. З різності цих начал витікає і різність покарання. Так, за Литовським Статутом, скажімо, за вбивство незаконнонародженого визнається відмова від смертної кари; тоді як Свод не робить ніяких винятків у покаранні за вбивство незаконнонародженого. Відповідно до цього обсяг патримональної юстиції у Статуті скорочений та встановлений за ідеалом російського кріпосного права. Ця друга видозміна (перша мала відношення до громадянського та державного права

– А.Б.), яка, як і перша, проведена під впливом юридичного світобачення, виробленого великоруським народом” [21, с. 48–49].

Намагання всіляко звести українські права до національної специфіки фактично завершилися після поширення на території України дії “Зводу законів Російської імперії у 1840–1842 роках”. Більше того, Російська імперія, яка, починаючи з XVII століття колонізувала величезні землі, близько 80 тис. км щороку, була зацікавлена в уніфікації правових норм на захоплених землях. Єдина Україна у цьому сенсі становила небезпеку, оскільки її належність до Росії визначалася добровільною угодою, подібно до того, як вона укладала договори з польськими королями. Це, власне, й було обґрунтуванням того, що Україна має право на особливе законодавство. Та й сам суспільний лад республіканського порядку аж ніяк не відповідав централістським принципам Російської імперії. На землях України нерідко судили не тільки відповідно до прав, а й згідно із “місцевими звичаями та законами”, тобто із вимог звичаєвого права. Тому на будь-яке свавільство з боку росіян українці відповідали одне: “Ви нас не шаблею здобували”.

Право людини бути вільною в Україні було незабуте. Тому “Права”, в яких санкціонувалися нерівність і повна влада одних над іншими, повна влада панства над заневоленим селянством, були виразником не “Прав малоросійського народу”, а правовою спробою поневолення цього народу. Його горде свободолюбство, його гідність щодо себе, як і до кожного члена громади і суспільства в цілому, – головна традиція національної самосвідомості українців, була занехаяна у статтях “Права”. Цілком закономірно, що на гостру потребу поневоленого, але неприборканого народу, з’явився інший правовий кодекс, створений у 1710 році Пилипом Орликом, що відповідав рівню тогочасної самосвідомості українців.

Розділ IV ПИЛИП ОРЛИК – ВОЇН І МИСЛИТЕЛЬ

Все те, що було знищене, замінене на чуже для України у вищеописаних “Правах” знайшло втілення в “Конституції” 1710 року. І це закономірно, оскільки Конституція поєднувала в собі елементи правової культури традиційно українського шляху в суголосі із західноєвропейськими правовими нормами. Адже багато українців отримували освіту на Заході і були добре знайомі з культурою

Європи, зокрема і з її правовими системами. І що було об'єднувальним чинником, що різко суперечив досвіду Росії, це те, що всі українські правові системи походили спочатку з вічевих систем, а пізніше – з Римського права.

Сам Орлик походив з чеського баронського роду, який був поширений у Чехії, Моравії та Польщі. Ще в часи Гуситських воєн у Чехії, один з нащадків подався до Польщі, і його спадкоємці отримали ім'я, вірніше, додали до родового імені ще назву "Lazika". Друга ж лінія, протестантська, емігрувала після подій 1620 року до Пруссії і там зберегла стару назву, ввійшовши до німецької аристократії – "fori Orglick". Саме з польської лінії і походив майбутній Орлик, який народився у білоруському селі Косути, яке належало литовській частині Польщі. Батько Орлика – Степан, був католиком, мати – Ірина Малаховська, походила із православної сім'ї. Степан Орлик, брав участь у російсько-турецькій війні й був убитий на 51 році життя під Хотином.

Пилип Орлик залишається при матері сиротою і, мабуть, тому був охрещений за православним обрядом. Відповідно до даних, він народився 11 (21) жовтня 1672 року. В численних працях указується дата смерті – 25.05.1742. Існує і багатьма дослідниками обстоюється інша дата – немов би він був убитий близько 1728. На жаль, про перші кроки малого Орлика мало що відомо. До школи він ходив десь біля рідної оселі – "в школі на Литві". Уже в юні роки набув гарних знань, ознайомився зі звичаями різних народів. Після закінчення шкільної освіти поступає вчитися до Києво-Могилянської академії, яка тоді ще називалася Колегією, все більше у змісті навчання відходить від теологічної спрямованості і долучається до освітніх інтересів західноєвропейських вищих навчальних закладів. Пилип Орлик стає одним із найулюбленіших учнів знаменитого в Україні професора Стефана Яворського. Все своє життя з великим пієтетом він згадує лекції останнього з красномовства (гомилетики) та філософії.

Саме з Академії виніс Орлик блискуче знання латинської мови, пишній риторичний стиль, уміння складати договори, документи, листи в ясній, чіткій формі. Підтриманий Яворським, Пилип після закінчення Академії обіймає надзвичайно високу посаду – консульторського писаря у 1692 році, тобто у двадцять років. Згодом, спрямований тією ж рукою, він опиняється в гетьманській канцелярії. А потрапивши до Генеральної Військової Канцеля-

рії, зробив надзвичайно швидко і блискучу кар'єру. Поштиві поведження, наполегливість у праці зробили його, чужого в гетьманських колах, скоро своєю людиною. Цьому немало сприяло одруження з донькою полковника Павла Гарцика Анною, коли він був ще молодим писарем 23 листопада 1698 року. Як виявилось, цей шлюб був надзвичайно вдалий – у всіх починаннях свого чоловіка Анна була йому найвірнішим прихильником і помічником.

Пізніше Пилип Орлик переїжджає до Батурина (в 1707) і займає посаду Генерального писаря. Це була одна з найважливіших посад Гетьманського уряду та й оплачувалася гарно – тисяча польських злотих і рангові землі під Гадячем. Генеральний писар займався всією вхідною, і вихідною документацією Генеральної Військової Канцелярії, стежив за виконанням розпоряджень гетьмана і щодо військових, і стосовно цивільних справ.

У ці роки Пилип Орлик надзвичайно зблизився з Іваном Мазепою, був довіреним у всіх його справах, про що свідчить те, що тільки йому останній відкриває свої плани вересня 1707 р.: "До цього часу не смів я тобі передчасно наміру мого і таїни своєї оголошувати. А тепер це не утаю, перед Всезнаючим Богом протестуюся і на тому присягаю, що я не для приватної моєї корисності і не для вищого гонору, не для більшого збагачення, і ні для інших яких-небудь прихотей, але для вас усіх, під владою і регіментом моїм зростаючих, для дружин і дітей ваших, для загального добра матінки моєї вітчизни бідної України, всього війська Запорізького і народу Малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу це з Божою допомогою вчинити, щоб ви із жінками та дітьми й вітчизна з військом Запорізьким не загинули" [55, с. 39].

Факт відкриття П. Орлику смертельної таємниці свідчив про колосальну довіру, яку мав Гетьман до 29-річного юнака. І це не був вияв необережності. Орлик довіку залишився прихильником і послідовником Мазепи. Усе своє життя, членів своєї сім'ї він зробив пристрасними борцями за Україну, за її відокремлення від агресивної Росії, за творення власної української державності. Така його "впертість", безперечно, підтримувалася доброю орієнтацією в європейських політичних справах. У XV столітті зростає роль світських знань, що, своєю чергою, стимулювало перехід людини до нового світобачення. Якщо у феодалі часи домінувала ідея невблаганності

волі Божої, тобто ідея фаталізму, то все більше утверджується ідея фатуму – активної, кмітливої людини, котра, хоч і вірить у Бога, все ж не довіряє церкві, критично ставиться до її служителів. Розпочався переклад національними мовами Біблії. У підсумку церковники втратили обраність як знавці латинської мови, а сан священника став доступним кожному, хто міг і бажав його отримати.

Все вищесказане посилює ідею самодержавства. Для того щоб утримати лад у новому суспільстві, де станомі переходили були зруйновані, потрібна була нова влада, яка втримувала б соціум від анархії. Інакше кажучи, треба було створити сильну світську владу, яка б захищала права власників. А вона, зі свого боку, формувала б ідеї громадянського суспільства і разом з тим національної держави та її основи – приватного права. Все це отримало достатнє обґрунтування у творчості італійського мислителя Нікколо Макіавеллі. Але кожна ідея, яка виникає, має свою передісторію. Ще в Марсилія Падуанського – ідеолога нового стану “бюргерства” (близько 1275–1333), прибічника аверроїзму, є концепція про відмову від домінуючої ідеї про божественне походження права, яке, немов би, дане людині Богом; до речі, він першим підняв питання про розмежування духовної і світської влади. У своїй праці “Захисник миру” стверджує, що право, як і держава, створюється громадянським шляхом і громадяни (крім дітей, жінок, рабів та іноземців) усі рівні у правах. Віддаючи належне своїй епосі, Марсилій розглядає державу як світську, де панує позитивне право, метою якого є створення умов життя людини на землі. Божественне ж право складається з настанов Євангелія, і його завдання – спрямування людини до вічного спасіння. Відтак право покликає до керівництва державою.

Ще далі пішов англійський філософ-схоласт Вільям Оккам (1285–1349), який був прихильником природного права і різко виступав проти посягання римського папи на право. У будь-якому разі в середні віки формується ідея правового, або ж народного суверенітету. Політичний мислитель та канцлер Флорентійської республіки Колуччо Салютаті (1331–1406) сформував ідею про громадянську рівність перед законом; Жан Боден (1530–1596) закликав до ствердження свободи віросповідання, яка, мовляв, буде сприяти стабільності держави; Гуго Гроцій (1583–1645) проголошує довіру до народу і симпатію між людьми, які повинні підтри-

муватися правовими нормами, спрямованими проти насильства.

Фактично, всі ці дії і концепції були зібрані Нікколо Макіавеллі, котрий повністю відокремив світське вчення про державу від релігійного. У своїх творах “Державець”, 10-томному “Міркуванні про першу декаду Тита Лівія” він захищає право свободи. В основу політики ставить силу і вигоду. Тому в його працях політика не завжди узгоджується з правом. Прекрасно розуміючи трагічне становище Італії, розірваної між кількома державами, він закликав до єдності італійських земель. Проголошуючи ідею закону джерелом усіх громадянських держав, вказує, що їх основу завжди становить “добре військо і добрі закони”.

У вченні про “закон” і про “державу” саме Макіавеллі належить розуміння різних форм державного управління, для пояснення яких він вводить загальний термін “*stato*”. Водночас держава мислиться не як інституція, а як спільність людей, пов’язаних політичними стосунками. Відтак, якщо до Макіавеллі було усталеним поняття вірності сюзерену, Богу, князю, королю, то він перший проголосив ідею *stato* – ідею Батьківщини, тобто незалежність і водночас єдність народу і держави. Оцінюючи значення цього заклик до єдності, видатний італійський поет кінця XIX століття Джозуе Кардуччі зазначає: “Я – Італія велика і єдина – виховав мене Нікколо Макіавеллі!”. Так, ще в XVI–XVII століттях у різних кінцях Європи один із видатних мислителів Італії та найпотужніші політичні діячі України (Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа) приходять до єдиної думки про важливість утворення національної держави як суто територіально-політичного об’єднання, очолювати яке повинен самодержець – єдина гарантія влади.

Довгий шлях розвитку правових відносин від Бодена і до Локка фактично завершується у творах Монтеск’є та Локка про три форми державної влади і реалізується у США після боротьби за незалежність. Але конституціоналізм кінця XVIII століття у Франції та Америці урештєнюється пізніше того часу, коли за нього боровся український народ, створивши першу у світі Конституцію 1710 року.

Перед Полтавською битвою в Європі домінує Просвітництво з його безмежною вірою у розумність людини. Державно-правові концепції пройняті вірою в “розумне” обаштування держави, що, своєю чергою, виражається у пошуках фіксованих правових норм,

перших кодифікаційних домагань. Природне право розглядається в основному ідеально – в аспекті потреби утвердження для всіх людей однакових прав. Держава – це своєрідна угода між підданими та правителем, за якою визнаються певні обов'язки і права одного стосовно другого. І, звичайно, цей порядок утримувався завдяки владі того, хто стоїть найвище – це король або сюзерен, князь, а в умовах України – Гетьман. Тому ідея Самодержця була зрозуміла і прийнятна в Європі, тоді як досить сумнівною є влада виборного глави держави.

Натомість у Росії немає писаного законодавства. “У московській державі, – пише знавець російського права М.Ф. Владимирський-Буданов, – уже з XIV (XIV–XV століть) нема ніяких слідів дії Російської правди... Отож, майже все юридичне життя народу уявлялося упродовж двох століть як звичаєве право і як дія приватної волі, не відображеної у письмовій формі закону” [6, с. 640]. І далі: “... обставинами, що серйозно позначилися на специфіці національної правосвідомості, був колективізм як принцип життя руського (слов'янського) народу. Общинний устрій, переживший десять століть нашої історії, не міг не вплинути на формування суспільної та індивідуальної свідомості, психології, ідеалів і цінностей. Як протилежність європейського індивідуалізму, наш відкритий колективізм гальмував виокремлення індивідуальності, повнокровного об'єктивного права. Особистість була захоплена світом. Загальнозначущими є общинні інтереси, а особове право раціонально заперечується” [6, с. 5].

Інший автор, блискучий знавець російської ментальності М. Бердяєв, пише: “З російським колективізмом пов'язано негативне ставлення до права, змішування права з мораллю. Але заперечення права, котре в росіян йшло справа і зліва, заперечення особистості, пригноблення її колективізмом, таке заперечення права є знак послаблення особистої самосвідомості, є нестача особистого достоїнства, є зануреність у безликий колектив” [6, с. 5]. За цих умов правова система не була потрібною, тому в Росії вона започаткована лишень у першій половині XIX століття. Хоча дослідницький інтерес до юриспруденції виникає ще в XVII, коли відкритий був Московський університет, де мало місце пристосування західноєвропейських, особливо німецьких схем до російського життя. Власне свідченням цього були прізвища професорів “законів мистецтва” – Діль-

тей, Лангер, Шаден, Скіадан, Базу і Шнайдер.

Діяльність “батька російської юриспруденції” Семена Юхимовича Десницького та проф. І.О. Третьякова, які почали викладати право російською мовою, не змінили ситуацію. І лише завдяки зусиллям М.М. Сперанського суспільна картина змінюється – відкриваються університети в Дерпті (1802), Казані (1804), Харкові (1805), Петербурзі (1819), Царськосельському ліцеї (1810) і навіть у 1835 році відбулося відкриття першого Училища правознавства.

Зацікавлення правознавством продовжується і в другій половині XIX століття. Вінцем цього був 1918, коли народ переконали в необхідності та можливості побудувати комуністичне суспільство, де непотрібне було ні право, ні закони. До тих часів домінували візантійські правові норми та устави царя. Спроба дворянства організувати переворот, спрямований на перетворення Росії в конституційну державу (1825 – повстання декабристів), закінчилася трагічно. Лише за революційних умов Жовтневого перевороту партія кадетів ставить цю проблему. Так що жодного впливу на конституційний процес в Україні Росія не мала та й не могла мати зі своєю покірністю волі царя, підтримуваною колективно-общинною мораллю російського суспільства.

Водночас численні відомості про елементи свободи в Україні дають нам спостереження іноземців. Так, Жан Балюз, французький дипломат, який перебував у Батурині в 1704 році, пише про Мазепу так: “...він дуже поважаний у козацькій державі, де народ загалом свободолюбивий і гордий, мало приймає тих, хто ним володіє. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою і великою військовою відвагою... Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, на противагу до московців, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки” [49, с. 38].

Протилежну характеристику дає московитам відомий мандрівник Й.Г. Корба в книжці, виданій 1777 року у Відні: “У жовнірів є у звичці жорстоко і зовсім самовільно, без поваги до осіб або обставин, бити затриманих п'ястком, рушницею і палицями..., московити “не мають почуття гідності, неосвічені, мають в'ялий і тупий розум. У проханні до царя москвини підписуються зменшеними іменами, наприклад Яків – “Якушку”, конче додаючи

при цьому “холоп” і “подлейший и презренный раб” [49, с. 37–38].

Представник французького уряду в Царгороді Фріол, відображаючи загальне обурення Європи вчинком царя, констатує: “Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію, й ніхто не може звинувачувати їх за те, що, бачачи, вони підняли повстання” [49, с. 41–42]. Особливо цінними є спогади данського посла Юля Юста, який у 1709–1710 роках перебував у Росії, в 1711 їздив в Україну. “Коли росіяни розсердяться, то називають один одного злодіями і “мошенниками” й, за дуже розповсюдженим тут звичаєм, плюють один другому в лице... Що можна було доброго сподіватися від російських урядовців, котрі проголошують, що все роблять тільки для власної вигоди та не звертають уваги на те, чи добре, чи зле висловлюються про них чужинці” і далі: “Іноді при зносинах з росіянами допомагає лайка... Загалом, коли маєш діло з росіянами, треба говорити з ними гостро й по грубіянськи, тоді вони уступають; коли ж поводитися з ними добре, то від них нічого не можна добитися” [49, с. 143].

Про “культурність” та “освіченість” російських достойників і державних мужів цей дослідник пише, що “князь” Меншиков – “друга особа після царя” – не вмів ні читати, ні писати. Не знали ніякої іншої мови, крім російської, – канцлер Головін, новгородський митрополит, духовник Петра I. Жоден із достойників не знав латинської мови, що панувала тоді в освічених колах і на королівських дворах. При царському дворі була одинока особа, котра знала латинську мову – Мусін-Пушкін. З царем данський посол порозумівався голландською мовою, якою той з трудом володів” [49, с. 144–145]. А ось про суд так пише данський посол: “У Московщині закон оминають на кожному кроці. У всьому (коли когось притягли до суду) можна було відкупитися, даючи Меншикову “взятку” 10, 20 чи 30 тисяч рублів. При чому з того цар (Петро Великий) дістає “свою частину”. Зрештою, що можна очікувати кращого в країні, де вищі достойники постійно повторюють: нехай цілий світ говорить, що хоче, а ми все-таки будемо робити по-своєму [49, с. 144].

Незаперечно іншою була взаємодія України з Польщею. Починаючи із XIV століття на території Речі Посполитої поширюється як “Руська правда”, так і Литовський статут, а на західноукраїнських землях, за свідченням Яна Длугоша, був ухвалений та оголошений

11 березня 1347 року на з’їзді прелатів і баронів так званий Вислицький статут, у якому було багато від “Руської правди”. Цей статут складався з двох частин – передмови короля та артикулів, яких налічувалося 113, під якими треба розуміти законодавчі розпорядження. Згодом сюди ж увійшли і предикати – додатки до Статуту (близько 20). Статут був написаний латинською мовою. Пізніше був прийнятий у 1420–1423 роках Другий Вартський або Всепольський статут (теж латинською). Обидва статuti згодом побачили світ руською мовою, а в XVI столітті – польською. З цього часу польська стає мовою законодавства, з XVIII розпочинається робота з видання окремих Законів, які називаються конституціями. У підсумку збирання законів завершилося соймовою конституцією 1780 року.

Таким чином, створюється правова система однієї з найближчих до України держав – Польщі. Як один із складників державницької самостійності, становлення Конституції було показовим фактом, що вплинув на перебіг подій в Україні. Смерть людини великих талантів – від політики та мови (вільно володів польською, українською, російською, блискуче – латинською, непогано – голландською, татарською та турецькою) до поезії та музики – Івана Мазепи 3 жовтня 1709 року і розгром українсько-шведських військ під Полтавою, здавалося, були непоправною поразкою ідеї державності.

Але це не зовсім так. Адже ідея єдиної держави, яку все життя викохував І. Мазепа, сприяла тому, що сотні років після його смерті кращі сини і доньки України на смерть змагалися за її перемогу. Просто, Мазепа як людина високої світової культури і глибоких знань світового процесу зміг побачити життя українців на кілька століть уперед. І як кожную видатну людину свого часу, далеко не всі сучасники могли його зрозуміти. І хоч, як зазначає Ілько Борщак, “двісті років на безмежній території царської імперії, від Владивостока до Баку, проклинала казнь православної церкви, запобігливо служачи царату, Мазепу, як “зрадника, кривоприсяжника й Юду”.

Зрадник? Так, але зрадник зі зрадниками царями, що у перші ж дні Переяслава зраджували Україну!

Кривоприсяжник? Так, але не з кривоприсяжниками царя, які прагнули назавжди “заховати пункти Богдана Хмельницького” і які до останнього дня імперії фігурували у “Повному зібранні законів”!

Юда? Так, але Юда з Юдами, що продавали за тридцять срібників українські землі у Вільні, Андрусові, Москві, Бахчисараї, Царгороді і навіть у Відні та Лондоні!” [3, с. 25].

На жаль, людині властиво помилятися, навіть геніальній. І те, що Мазепа зробив ставку не на народ (як Хмельницький), а на старшинські кола, значно протиставивши їх і козацтву, було однією з його помилок, яку можна зрозуміти, виходячи з аристократичного походження Гетьмана і враховуючи той факт, що у Європі на той час переважали традиції “сильного монарха”, котрий зможе об’єднати народ, протиставивши сильну державну владу феодальному розбрату та свавіллю. Тим більше, що царським урядом проводилася щодо України політика знищення – закріпачення селянства, ліквідування шкіл, денаціоналізації широких верств населення. Тиск на Україну відбувався і в економіці – заборонялося везти з-за кордону, крім Росії, товари – тканину, одяг, голки та інше. У той самий час такий цінний товар, як селітра, дозволялося продавати тільки Росії. У міста вводилися гарнізони на постій, роздавалися українські землі російським вельможам, постійно зростали податки.

Другою істотною помилкою було те, що визволення України Гетьман убачав лише в союзі з іншими державами. Хоча тоді це була поширена політика: – господар Молдавії Д. Кантемір укладає союз з Росією, щоб позбавитися залежності від Туреччини. Борець за незалежність від Австрії намагається звільнитися за допомогою Франції. В 1702 році польська шляхта, протидіючи саксонським загарбницьким нападам, обирає королем Станіслава Лещинського з допомогою шведів. Таких прикладів безліч.

Проте Мазепа справді великий герой України, як і всі ті, що боролися на рідних землях не за інтереси чужих держав, а за свободу свого народу. І це нескладне питання збудує немалі пристрасті й у наші дні: одні борються за те, щоб мова чужа була державною, інші – щоб церква чужа мала державницькі права, ще інші називають злочинцями патріотів України, а окремі персони величають героями її ворогів.

Після смерті І. Мазепа було два претенденти на посаду гетьмана – племінник Мазепа А. Войнаровський, котрий спадщину дядька отримав, а від титула гетьмана – відмовився, заявивши, що відчуває себе скоріше польським шляхтичем, а не українським козаком. До речі, він таки закінчив своє життя як козак, хоча й

проти власної волі. Переслідуваний, як і всі інші мазепинці по всій Європі шпигунами Петра I, був схоплений у Парижі і відправлений на заслання до Сибіру, де й загинув.

Гетьманом України обирають Пилипа Орлика 5 квітня 1709 року. До кінця своїх земних днів він виявився вірним соратником і наступником справи, яку розпочав Іван Мазепа – боротьби за незалежну і самостійну Українську державу. Перше, з чого він почав – це правове оформлення самої української державності. І хоч робив це разом з П. Сорочинським, А. Войнаровським, Г. Герциком, все ж був головним в організації роботи, і навіть сам текст Конституції латинською мовою був знайдений у бібліотеці-архіві замку Дентенвіль (Східна Франція), який був колись маєтком невістки П. Орлика. “Я один, – зложив найбільшу частину договору (тобто Конституції – прим. І. Борщака) й зредагував цілий договір. Я створив це за певним планом” [42, с. 6].

Ось як він розповідає про створення Конституції: “Поміж особами, які обмірковували точки цього документу, були пп. Войнаровський, Гордієнко, Горленко, Ломиковський, Мирович, Максимович, Іваненко (І.Б.?), Карпенко (І.Б.) і деякі прізвища я вже не пригадую за давністю часу (це було писано у 1720-х роках – Олександр Пріцак), але були зі мною на нарадах люди світського й духовного стану та численні знатні особи, котрі згодом відвезли наші рішення на Україну” [42, с. 6].

Конституція, як бачимо, була не емігрантським, а всеукраїнським політичним актом і збереглася у повному латинському і в неповному українському варіантах. Принагідно зауважимо, що XVII сторіччя було періодом схвалювання конституцій: у 1787 – конституції США, 1791 – конституції Франції та Польщі. Українська була створена найраніше – 5 квітня 1710 року, тобто у часи боротьби за державну незалежність. На момент прийняття Конституції влада гетьмана Орлика поширювалася на територію Правобережної України, яка тоді була під зверхністю Туреччини, що перебувала у союзі з Карлом XII. І польська конституція, й українська діяли недовго: польська в 1791–1795 роках (до третього поділу Польщі), українська – 1710–1714. Вочевидь це були визначні події в історії народів. У Польщі 3-тє травня – день прийняття Конституції, святкується як велике національне свято. Такий крок у розвитку національної самосвідомості має здійснити й Україні – ввести таке ж свято 5-го травня.

Цікавою є оповідь сина Пилипа Орлика – генерала французької армії Григора Орлика про працю над створенням Конституції, яку наводить академік Омелян Прицак, котрий розшукав цей документ у матеріалах архіву графів Дентенвіль: “Ця хартія (тобто Конституція 1710 – О.П.) мала широкий вступ, який є у мене козацькою (українською – О.П.) мовою й який змальовує долю та недолу козацького народу. Той вступ, як оповідав мені батько (гетьман Пилип Орлик – О.П.), було прийнято одногосно після коротких дискусій. Батько сам умістив уривок про те, що козацький народ завжди висловлювався проти автократії. Про те, що цей народ є безпосередній наступник хозарської держави, батько мій прочитав у стародавніх латинських письменників. Писав мені також батько, що якби козацький народ заховав своїх колишніх власних князів, ці князі мали б більші права на спадщину Східної імперії (Візантії – О.П.), ніж сучасна російська цариця” [54, с. 67].

Відомо, що внаслідок Хмельниччини виникла нова державність – “Войско Запорозьке Україна”, так називали її в Москві, а в одному з листів Богдана Хмельницького – “Государство Российское” (тобто Україна – у зверненні Гетьмана до московського царя 17.02.1654 року). Після смерті Хмельницького Лівобережжя кілька разів потрапляє під протекторат Москви, Правобережжя – інколи під протекторат Туреччини або Польщі, Галичина незмінно перебуває під Польщею, а на Лівобережжі встановився такий лад, як Гетьманщина. На чолі цієї держави стояв Гетьман, центральне управління здійснювала Генеральна військова Рада. При гетьмані існував дорадчий орган колегіального управління – Рада військових старшин. Вся територія була поділена на 16 полків, на чолі яких стояли полковники, котрі були наділені адміністративною та судовою владою. Полки, своєю чергою, ділилися на сотні. Посади полкових і сотенних старшин обиралися Радою.

Конституція затверджує цей політичний лад, у якому всі стани українського народу підпорядковувалися Війську Запорізькому як вищій та найсвідомішій частині народу. Пилип Орлик вживає термін *natio* щодо козацтва, яке управляло з позиції національних інтересів *gens* (народом). Зрештою, в Конституції термін *gens* вживається як щодо “нації”, так і стосовно “народу”. Відтак вживаються як рівноцінні *gens Cosatica* (народ козацький) та *gens Roxolana* “народ роксоланський” (руський).

У цій державі 33 відсотки ґрунтів належали українській шляхті та козакам, 17 – церкві. Територію Гетьманщини називали *patria* – “батьківщина”, вживаються також назви *Ukraina*, *Roxolana*, або ж *Barva Rossia* (Україна, Роксоланія, або Мала Росія). Було поширене прислів’я “Від Богдана до Івана не було гетьмана”. З цим доводиться погодитися. На жаль, після Хмельницького не знайшлося політика, здатного завершити створення держави. Зраджували колишні сотники, боролись між собою за владу правобережні та лівобережні гетьмани. Все це відбувалося з-поміж тих народів та держав, які, якщо і не були відверто ворожі, то байдужі до того, що коїлося на Україні. За умов “руїни” значно активізувалася Москва. Починається це з Івана Брюховецького, який за боярський титул, руку доньки князя Долгорукого, віддає Україну Москві. Назавжди були перекреслені Переяславські угоди Андрусівським договором 1667 року, коли Москва та Варшава за спиною України ділять її землі. Іван Самойлович підписує в 1686 договір, у якому підтвердив належність Правобережжя Польщі, з одного боку, а з другого – підпорядкував Запоріжжя не гетьману, а цареві. У цьому ж році українська церква стає повністю залежна від московського патріархату. Старшина відтісняє козацтво від державних справ. Тому лише окремі достойники, розчаровані внутрішніми сварами, відсутністю сильного керівництва, все більше схиляються до союзу з Москвою, намагаючись проте зберегти залишки прав, прийнятих у Переяславі.

Іван Мазепа від самого початку поставив перед собою завдання створення самостійної України, повне відокремлення від Москви. На жаль, як прихильник теорії Макіавеллі, він не врахував того, що в Україні зовсім інші умови, ніж у Флорентійській республіці. Намагаючись створити сильну керівну групу зі старшин, він, як і всякий аристократ, нехтував силою народних мас, які у вирішальну хвилину не підтримали його. У цій складній соціально-політичній ситуації й починає свою діяльність Пилип Орлик, намагаючись затвердження програми не тільки побудови держави, а й утвердження самої суті державності. Це була одна із спроб юридично закріпити владу генеральної старшини, яка намагалася стати провідником інтересів усієї України. При цьому вона протидіяла якому б то не було посиленню самодержавної влади і ставила як основне завдання охоронне. Охо-

рона християнської цивілізації знайшла своє вираження у спеціальному пункті, що обмежував права “чужовірців”. Поряд з цим, як не менш важливе, оголошувалося завдання охорони “вольності златої”, тобто утвердження цінності кожного людського життя.

Якщо подивитися на Конституцію Пилипа Орлика не лише з позицій України, але й позицій європейської культури в цілому, то слід відзначити той факт, що вона була одним із юридичних документів, які обґрунтовують можливість існування парламентарної демократичної республіки. Американський суддя українського походження Богдан Футей так оцінив у доповіді на Світовому конгресі 19 жовтня 1992 року в обговоренні нової Конституції України першу Конституцію: “Україна має своє власне рідне джерело, з котрого повинна черпати основні ідеї правової держави. Цим джерелом є Конституція Пилипа Орлика. Цей юридичний документ – не лише велике юридичне досягнення, а й доказ політичної зрілості того часу. Конституція Пилипа Орлика 1710 року, написана майже за 80 років перед Конституцією США, мала такі демократичні основи, як розподіл влади, приватна власність та незалежний судовий трибунал, як основні засади для існування тодішньої козацької держави... Можна сказати, що Джеймс Медісон, батько Конституції США, користувався тими самими демократичними засадами Гетьмана Орлика” [56, с. 10].

Вся Конституція Пилипа Орлика мала дві частини – декларативну та, власне, суспільний договір, який складався з 16 пунктів. Перше, на що вона була зорієнтована, – це не розв’язання проблеми національного суверенітету, на визначення території української держави, забезпечення демократичних прав людини. Її також вирізняло те, що законодавча (Генеральна рада, котра повинна була скликатися тричі на рік), виконавча (сам Гетьман і генеральна старшина в цілому) та судова гілки влади діяли в єдності. “Цим були вироблені незнані ще в Європі демократичні засади суспільного життя... У низці статей йдеться про встановлення парламентської республіки, у якій має постати загальне виборче право, виборність усіх цивільних і військових посад і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, – відзначає відомий український учений-юрист О.Ф. Фрицький [57, с. 60].

Зазначену триєдність можна пояснити тим, що не виділені основні структурні державні

складники в Україні на той час. Адже у феодально-монархічних державах завдання конституції було чітко окреслене – захист влади пануючих верств. Україна ж була парламентарною державою знизу і до верху, пронизана тим парламентаризмом, який відповідав системній складності влади – Гетьман, старшина, козацтво. І тому її змісту гармонували ті конституційні гасла, які були сформульовані у більш пізніх Конституціях. Так, у Декларації прав людини і громадянина, яку прийняли Установчі збори Франції 4 серпня 1789 року мовиться: “Метою будь-якої спілки є збереження природних і невід’ємних прав людини. Права ці суть такі: свобода, власність, безпека та опір гнобленню” [28, с. 157]. “Маючи свободу, – стверджує енциклопедист Жокур, – усі люди за законами самої природи володіють правом робити все, що здається їм найкращим, на свій розсуд, вирішувати, як їм діяти і розпоряджатися своїм майном, якщо все це не суперечить законам правління, яким вони підпорядковані” [28, с. 157].

При цьому саме Жокуру належить думка про “межі особистої свободи”: “Природно, звичайно, люди народжуються вільними, але вони не можуть такими залишатися; суспільство спонукає нищити цю вільність, і вони не можуть здобути її знову інакше, як за допомогою закону” [28, с. 162].

Те, що різко відокремлює Конституцію Пилипа Орлика від інших європейських – це досить заглиблене розуміння історії нашого народу. Та й не могло бути інакше, оскільки навколо національно-ідентичних питань кришавились усі події XVI–XVIII століття; основною ідеєю цих подій була “золота вольність” як суспільно-народного, державного виміру, так і особистого. Це проголошує і матеріал преамбули, й весь зміст Конституції. Більше того, ця Конституція була спрямована проти московської рабської самосвідомості, зафіксованої у так званих Судебниках. Так, у Судебнику Івана Грозного (1497 рік) бояри та дворяни оголошуються “служилими” (тобто слугами) і здійснені перші кроки до закріпачення селян. Судебником 1550 закріплювалися положення Судебника 1497. Якщо виникали питання, які не підлягали правовим нормам, зафіксованим у Судебнику, то у жодному разі не можна було звертатися до норм звичаєвого права, а суд повинен був апелювати до законодавчої влади (цар та боярська дума) з проханням видати новий закон. Соборне Уложення 1649 року на такі

прохання видавало спеціальні укази, остаточно закріпило селян та зблизило боярське та дворянське землеволодіння. Мовилося про будь-яку форму особистої свободи як такої. Мало того, навіть за Соборним Уложением не дозволялося застосовувати звичаєве право.

Зовсім іншим було спрямування Конституції Пилипа Орлика. Починалося це, так би мовити, “зверху”: “А оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблювати простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попередивши подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення та піднесення своїх принижених прав і вольностей в особливо зручний час, коли згадане військо Запорозьке знайшло собі захист не де-ін-де, а під опікою його Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає...” [39, с. 33–34].

Право на рівність аж до “простого народу” – з цього починається виділення прав і свобод особистості. Як у преамбулі, так і в першій з 16 статей Конституції, розглядається питання про походження “козацького народу”. І тут Орлик звертається до теорії, яка отримала значне поширення в XVI–XVII століття. Це так звана “хазарська” теорія походження “козацького народу (під яким розумівся весь український народ)”. Розпочинається поширення цієї теорії з праць знаменитого польського дипломата та історика Яна Длугоша (1415–1480), архієпископа Львівського, вихователя дітей короля Казимира IV і, що найважливіше, автора першої польської історії. Саме на її сторінках він розробляє сарматську теорію. Він певним чином поєднує одне з гострих питань польської історії – винятковість аж до права “veto” польського шляхетського стану, який, мовляв, походить від сарматів. На півдні України, як відомо з історичних знахідок, з III ст. до н. е. по II ст. н. е. жило плем’я сарматів, яке відрізнялося героїзмом, лицарством, непереможністю. Концепція сарматизму спирається на Біблію, де існує легенда про походження різних народів. Від старшого сина Ноя – Сіма – походять “обрані” народи – євреї та араби (не треба забувати, що ця легенда належить Старому – іудейському – завіту). Від серед-

нього сина – Яфета – всі яфетичні народи – європейці, зокрема поляки та українці. А от від войовничого племені сарматів – саме польська шляхта з особливими правами.

Від молодшого сина Хама походять усі “хаміти”, тобто жителі Африки. Син Хама – Ханаан замість того, щоб прикрити наготу діда – Ноя, коли той лежав п’яний, насміявся з нього. За це Бог покарав усіх хамітів, які повинні служити семітським та яфетичним народам.

Так, несправедливо, можна сказати, вчинив Бог, покаравши всіх нащадків Хама (хоч винний був не він, а його син – Ханаан). Сармати – це, мовляв, один із яфетичних народів. Ця теорія отримала продовження. На зміну сарматам прийшли хозари – творці могутньої держави та самобутньої культури. І на противагу польсько-шляхетському сарматизму з’являється “хазарський”, ототожнений із козацтвом.

Про мужність запорожців хроністи писали, Щоб їхні перемоги нащадки пізнали.

На морі і на суші, і пішо і кінно

Напасників отчизни ті били незмінно.

Походить їхнє плем’я ще од Яфета,

Котрий отця старого прикрив був секрета [48, с. 292].

Так ця ідея у поетичній формі була реалізована одним із видатних діячів українського бароко Касіяном Саковичем (1578–1647). А у Пактах, проголошуючи волю Божу рушієм історії, Орлик стверджує: “Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хазарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама (Візантійська) імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ним міцним союзом і власну дочку Кагана, себто володаря Козаків, призначив сину своєму (як дружину)” [39, с. 31].

Щоб відокремитися від розповіді про хрещення Русі у 988 році і підкреслити те, що це відбувалося значно раніше, Орлик обґрунтовує хозарську легенду. Далі він підкреслює трагічність того акту, що народ український повірив Москві як єдиновірній... “Народ козацький, котрий доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманіча вічної пам’яті Богдана Хмельницького..., збройно звільнив від польського рабства

Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей. Однак після смерті вищеназваного Гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Войсько Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завойовувати силою зброї... Нарешті, тепер уже недавно, за часів Ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, котрий благочестиво почив, вищеназване Царство Московське, прагнучи втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку велику і вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольності, знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває у пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я" [48, с. 32].

В 1-й частині ця тема збереження державності продовжується, але вже на принципі релігійної віри. "Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман... буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині" [48, с. 34].

У першому розділі, відстоюється державність у цілому – утвердження "прав і свобод", кордонів, власних фінансів, зокрема відновлення української самостійної церкви, підпорядкованої не Москві, а Константинопольському патріархові. Звідси – нетерпимість до інших віровчень, які не сприяють міцності та єдності держави... "Тому теперішній Ясновельможний гетьман... буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинецька (віра – А. Б.) не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь

таємно або явно об'явилася, то (Гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження її прихильників. Особливо ж не повинен допускати облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вовіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного обряду..." [48, с. 34]. Звичайно, це не було проявом юдофобії. Гостроту питання відображає Орест Субтельний у його творі "Україна: історія". Він наводить слова відомого англійського історика Нормана Дейвіса, який відзначає, що "участь євреїв у жорсткій експлуатації селян шляхетсько-єврейською спілкою була єдиною найвагомішою причиною тієї страшної відплати, що не один раз упаде на них у майбутньому" [52, с. 116]. Варто при цьому згадати, що з часів Богдана Хмельницького та в часи Івана Мазепи в козацькому війську було чотири полковники-євреї, зокрема і Григорій Герцик – полтавський полковник, донька якого була дружиною Пилипа Орлика та матір'ю його дітей.

Одна з відомих ознак самостійної державності – існування певної території і кордонів. Це питання не залишилося поза увагою Конституції. У другому пункті документу було визначено: "Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах. У цілісність держави входять не лише кордони, а й захист своїх городян: "щоб угодами його Величності (Карла XII – А.Б.) з Московським Царством, які будуть укладені, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, котрі перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному гетьману просити і турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в королівстві його Величності, були звільнені і вільно повернутися на свою батьківщину" [39, с. 35]. Отож цілком конкретно ставиться питання про шляхи пограбування різних станів Московським військом і воєводами, а також про повернення давньому Терехтемириву самостійності, де лікувалися та доживали своє життя старі чи покалічені козаки.

По-різному, але постійно підкреслюється обмеження свавілля Гетьмана. Наприклад, виділяючи питання про скарби, в окреме

питання виводиться доля державних скарбів, якими повинен керувати Генеральний скарбник. “Ясновельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав тих, чиї заслуги перед батьківщиною менші, а саме ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб... А панам полковникам жодним способом не слід втручатися (у справи) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду” [39, с. 40].

У сфері зовнішньої політики України чітко окреслена програма дій. Це – тісний союз з татарами як найближчими сусідами. Другий народ – шведи, під що підводяться навіть певні генетично-родинні зв'язки: “Оскільки ще своє походження колишне хазарське плем'я, назване згодом козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів” [39, с. 36]. Відтак можна без перебільшення відзначити, що у Конституції враховані широкі права та інтереси народних трудових мас – тут і жителі міст, і ті численні люди, які так чи інакше обслуговують приїжджих. Незабуті і покарання для тих, хто порушує державні закони і звичаї, що підтримують їх. І, як уже зазначалося, достатньо глибоко розроблені принципи республіканського парламентаризму, які вперше прозвучали у світовій правовій культурі.

Розгадку такого гуманістично змістовного наповнення Конституції, прийнятої в Україні на початку XVIII століття, можна значною мірою пояснити достатньо високим рівнем культурної спільноти, у тому числі й освіченості, яку отримували як запорожці, так і старшина у стінах Києво-Могилянської академії та в інших європейських навчальних закладах. Недаремно ж “достойником” міг бути лише той, який володів багатьма мовами. А якщо врахувати той факт, що не за спадковими правами, а завдяки власним зусиллям та праці досягалися і авторитет, й успіхи, і багатство, то можна зрозуміти той небачений в інших народів демократизм та повагу до кожної людини.

Завершуючи розгляд Конституції Орлика, слушно навести ту характеристику, яку автор дає цій роботі: “Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягаю Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої)

вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, нашого протектора, генеральними старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його Священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одногосно узгоджені в цьому акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючися закону й орієнтуючись у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної матері, державну недоторканість якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю) що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, всередині батьківщини у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання зовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною старшиною, полковниками та особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам усіх станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую.

Діялося в Бендерах, року Божого 1710, квітня 5 дня” [39, с. 45].

Звернемо увагу на зміст та форму цієї присяги, проголошеної Пилипом Орликом. На відміну від королівських і князівських указів, у тексті відсутнє самозвеличення, яке характеризувало тогочасні документи правителів держав. Немає поділу на стани та класи, але є основне – повага до людей – від старого до молодого, турбота про державу, за її єдність. Орлик на ділі здійснив у Конституції мрію всього життя і діяльності Івана Мазепи, який свого часу висловився в поетичній формі:

Зжалься, Боже, України,
Що не в купі має сини
Без жодної політики

Візьметесь всі за руки –
Не допустіть гіркої муки
Матці своїй більш терпіти [3, с. 22, 23].

Розуміння долі П. Орлика досягне повноти, якщо висвітлити позицію Карла XII, котрий писав: “Ми, Карл XII, з ласки Божої король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, князь Скандії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Щецина, Померанії, Кашубії та Вандалії, володар Ругії, пан Інгрії та Вісмарії, а також пфальцграф Рейну, Баварії, Юліака, Клівії, Князь Гір і т. д. Усім і кожному, кого це стосується чи для кого це може мати значення, повідомляємо і цим засвідчуємо. Коли знаменитий народ Руський, а також усе Військо Запорозьке одногосним рішенням обрало собі Гетьмана Ясновельможного пана Пилипа Орлика на місце блаженно покійного Івана Мазепи і прийшло з ним до домовленості та міцних законів щодо порядку та положень, з якими б керувалася держава щодо збереження віри предків, а також стосовно збереження вольностей і привілеїв для всіх і кожного, тоді він уклінно просив нас, аби ми те, що вільним волевиявленням і голосуванням стосовно рівної, постійної і ніколи не порушеної форми влади і підкорення було прийнято, нашою королівською владою санкціонували і підтвердили. Ми також не менше, аніж наші попередники, славної пам’яті королі Швеції, виявили милість і схильність до прославленого Руського народу й до всього Війська Запорозького, прагнучи йому вигоди і зростання, а тому вищеназвані умови чи пакти й конституції законів і вольностей війська Запорозького між Ясновельможним Гетьманом паном Пилипом Орликом і Руською Генеральною старшиною, а також Військом Запорозьким публічною ухвалою з обох сторін домовлені і на вільному обранні того ж таки Ясновельможного Гетьмана 5 дня квітня 1710 вірною клятвою підтвержені, схвалили і підтвердили, не маючи іншої мети, окрім блага і суспільної користі, що ми, отже, схвалюємо й затверджуємо, обіцяючи нашим королівським словом завжди захищати вищезгадане. Для більшого довір’я усьому сказаному цей факт підтверджується підписом нашої руки, й ми звеліли його скріпити нашою королівською печаткою.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.

Карл Г. фон Мюллерн” [39, с. 46]

З 5-го квітня 1710 року і до кінця життя Пилип Орлик не відійшов від накресленого

ним шляху, який можна характеризувати його ж словами, сказаними на адресу Мазепи: “Він знехтував усім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям – аби піднести свою вітчизну і визволити її з московського ярма” [47, с. 23].

Валерій Шевчук – глибокий дослідник долі Пилипа Орлика та його діяльності, пише: “Інший на його місці опустив би руки й заспокоївся, доживаючи віку, як поведеться. І так могло б статися з кожним, але не з Пилипом Орликом, людиною дивовижно незламної енергії, патріота України і великого політичного стратега, який, уже не маючи змоги воювати за свободу Батьківщини збройно, повів вигадливу і напрочуд складну війну дипломатичну, намагаючись утягти в неї цілу Європу..., зумів досягти принаймні такого, що українська справа була в умах та язиках політичної Європи впродовж тридцяти років, поки гетьман жив, і по тому ще певний час, поки жив невгамований, талановитий, відчайдушно хоробрий та ініціативний син його Григор, котрий справу батька продовжив і нею вседушно жив. Відтак і Україна розумілася й бачилася володарями Європи не як провінція Російської держави, а як поневолена країна” [62, с. 7].

Отже, двом надважливим завданням підпорядковувалась життєдіяльність батька і сина Орликів: по-перше, ввести Україну до числа європейських як рівноцінну державу; по-друге, створити авторитет народу цієї держави як народу непохитного, свободолюбивого не тільки для європейської свідомості, а й для самих українців. На жаль, ці завдання ні тогочасна Європа, ні Україна здійснити не могли, оскільки не були готові до їх належного вирішення. І лише через триста років настав час та створилися належні умови для суверенітету України. І це вочевидь не перший випадок в історії людства, коли в духовній культурі народу з’являється людина, котра значно раніше своєї епохи проголошує ті чи інші думки; згадаймо хоча б Н. Коперника, Г. Галілея, Дж. Бруно, Н. Макіавеллі, В. Вернадського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку та інших.

Важливим аспектом діяльності Пилипа Орлика було те, що він на зорі утвердження науки і разом з нею *humanitatis* – людяності, типового бачення суспільства як “сірої” маси, що знаходиться внизу, в темряві (так уперше термін “народ” у Пушкіна з’являється в “Капітанській доньці”, а в Тургенєва – в “Муму” та “Бежій поляні”, в Макіавеллі – у “Мандра-

горі”, у Шіллера – у “Підступності та коханні”, в Мольєра – у “Фігаро”), а відтак глибоко усвідомив значення, силу і права “простих людей”. У цьому сенсі українському народові поталанило – з найперших літописів і до творів Марка Вовчка та Івана Котляревського, де головний герой – народ. А якщо й з’являються люди видатні, то вони часто теж вихідці з народу. Візьмемо трьох богатирів. Кожен з них видатна “проста” людина, яка сильніша, ніж князь Володимир, котрий їх слізю просить, щоб захистили Київ від “Солов’я-розбійника”, від інших ворогів.

Ось чому, коли в Європі панує ідея “міцного абсолютизму”, Пилип Орлик пропонує Конституцію, яка повинна виражати інтереси, потреби і прагнення всього народу, а не володарів. І пізніші Конституції – і французька чи польська – не мають цього гуманістичного змісту. Вони підпорядковані становим принципам. Найпрогресивніша з-поміж них – американська, і та визначає низку обмежень. Так, у статті 1 говориться, що “до палати представників не може бути обраний той, хто не досяг двадцятип’ятилітнього віку, не був протягом останніх семи років громадянином Сполучених Штатів... можуть вступити до державної податкової спілки “всі вільні люди”, “виключаючи індіанців” [56, с. 329].

Тому Конституція Пилипа Орлика пронизана ідеями загальнолюдського гуманізму, ставши першою парламентарно-демократичною програмою. Саме ці ідеї гуманізму Орлик, використовуючи дипломатію, намагається поширити в інших державах, серед інших народів. Це він зробив у двох працях – 4-го квітня 1712 року, коли пише “Маніфест до європейських урядів”, і 5-го 1712 – “Вивід прав України”. Примітно, що Пилип Орлик володів непересічним літературним талантом, який проявився досить рано. Ще в 1695 році він написав на честь Мазепи панегірик “*Aleides Rossiyski*” (“Геракл, по матері, Алкід руський”), а в 1698 підніс молодцям, які одружувалися (донька Василя Кочубея з ніжинським полковником Іваном Обидовським), панегірик під назвою “*Hippomenes Sarmatscki*”.

Пилипу Орлику було відносно легко працювати як над текстом Конституції, так і над іншими творами, що написані і видані у 1712 році. Головна думка, висловлена як у “Маніфесті”, так і у “Висновках” – обстоювання ідеї про незалежність, самостійність України як держави. Слід знати “королям, князям, республікам та іншим християнським державам

про причини, які схилили мене (Орлика – А.Б.) прийти в Отаманську імперію і підняти сьогодні зброю проти царя московського”. Вони полягають у тому, що “природним правом є визволятися від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забране: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії”. “Ми не можемо незворушно дивитися на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Діяти ж будемо не керуючись помстою, а “згідно із справедливістю і правом, що дозволяє боронити свою власну справу і свою власну мету” [29, с. 164-136].

“Вивід прав України” був знайдений лише в 1922 році професором Ільком Борщаком в архівах замку Дентевіль, який належав колись невістці Пилипа Орлика – графині Єлені Орлик. Підкресливши роль Богдана Хмельницького у становленні України як вільної держави, Орлик звертається до визначальних фактів, які є підтвердженням цього. Так, лише вільна держава могла вступати в договірні стосунки з іншими державами: “Як така Україна увійшла зі своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; як увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом Х... Але найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станамі – з другого. Трактат цей укладений у 1654 році і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні, але царські генерали, скориставшись з довір’я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, у цій країні” [8, с. 45].

Зупинившись на негативному результаті визнання гетьманом Брюховецьким царя протектором України, П. Орлик показує всю шкідливість цього акту. “Але які б не були московські насильства, – пише Орлик, – вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів є: Народ завжди має

право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час. Такий слухний час настав для України” [8, с. 46]. Згадавши договір Мазепи з Карлом XII, він розкриває у 6 пунктах зміст цього договору, за яким Швеція бере на себе право протекторату. Відстоюючи договірні права, Орлик звертається до Міжнародних прав, підкреслюючи, що твердження Московського царя про те, що Москва перебрала на себе право опіки від поляків над Україною, він зазначає, що поляки такого права не мали і передати його не могли.

Навівши яскраві приклади отримання незалежності деякими країнами Європи і добровільне визнання цього (Італія, Швеція, Померанія, Льотарінгія), Орлик закликає європейські країни зупинити узурпацію України Московією. “Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, а також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи” [8, с. 49].

Якщо ці писані праці Пилипа Орлика були більш-менш відомі, то в архівах Польщі та Франції є багато творів епістолярного характеру, такі, як листи шведського короля, запорожців, гетьмана Скоропадського. Всі вони тією чи іншою мірою присвячені єдиній темі – боротьбі за визволення України від агресивних дій Москви. Особливою цінністю є “*Diaryusz podrozy*” (Щоденник подорожній). Ці записки ще фактично не перекладені з французької мови і знаходяться за межами України в одному з краківських музеїв. Причому важко сказати, що надає його різноманітним як теоретичним, так і практичним виступам і діям того вирішального характеру, який перетворив гетьмана Пилипа Орлика в одну з провідних постатей не тільки для своїх часів, а й для майбуття України та її народу. Адже у звертанні до міжнародної правової думки, як і в обстоюванні внутрішніх прав особистостей різних рангів та станів, Орлик у період Руїни боровся невтомно за ті ідеали, якими споконвіку жили українці, головно правди, справедливості, свободи.

Обраний гетьманом у 1710 році, П. Орлик починає практичну боротьбу за ці ідеали із самого початку свого гетьманування. Перше, що він намагається зробити, – продовжити

військову боротьбу з Московією. Для цього він починає створювати коаліцію держав, заохочувати й українців, і поляків на боротьбу з Московією, підкріплює себе підтримкою Карла XII, звертаючись до шведського короля з промовою, написаною латинською мовою: “Представляюсь тобі, Найсильніший і Найщасливіший Королю, я, новообраний Гетьман Війська Запорозького.

Я загинув би, якби не рука Вашої найяснішої Королівської Величності, страшна для ворогів і доброзичлива для вірнопідданих, не підтримала погибаючого і не допомогла мені... Чи мені, Найясніший Королю, рівнятися з Іваном Мазепою, котрому по славі й популярності не було рівної людини в нашій батьківщині... Чи мені, що не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив палаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і навіть, скажу більше, такого тягару? Чи мені, недосвідченому аргонавтові для такої великої і могутньої влади, в наш жорстокий вік направити розшатаний вихрями і бурями український корабель до благословених островів? Чи мені, подібно Тезею блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшного рабства гарну Аріадну – нашу отчизну, котру стереже московський дракон і повернути їй колишню волю? Однак Ти, Наймилостівіший Королю, оборониш, по однодушному бажанню нашому, Військо Запорозьке під своєю могутньою рукою краще, ніж під щитом Аякса; Ти щасливо проведеш розбитий човен України по бурхливих хвилях до миса Доброї Надії! Ти одіпхнеш московське страховище своїми могутніми грудями, на котрих Ти носиш образ великодушного лева. Я ж, діло рук Твоїх, дістаючи гетьманський уряд, приношу подяку престолу зброї мого протектора, Вашої Величності, і цілую тисячу разів побідні руки Вашої Величності” [60, с. 18].

Незважаючи на поразку під Полтавою, Карл XII мав великий авторитет і підтримку в турецьких колах, тому протекторат його був дуже важливий для українців, що прекрасно усвідомлював П. Орлик. Більше того, між Петром I та Туреччиною весь час були напружені відносини. Петро I всіляко намагався ослабити Порту для того, щоб посилити свій вплив на півдні. Туреччина ж усіляко цьому протидіяла. Орлик вирішив скористатися цим моментом і, зібравши певні сили, завдати розгрому Петрові I з метою визволення України від московського гніту. Він прекрасно усвідомлює

свою слабкість. Адже з ним відступило після Полтави мало козацтва. Тому Орлику доводилося розраховувати на сили, які йому не підлягали. Він звертається до Скоропадського – гетьмана Правобережної України, поставленого Петром I на противагу Орликові. Водночас зазначає, що готовий відмовитися від гетьманського звання на користь Скоропадського, аби звільнити Україну від ярма і зробити її вільною. “Коли вас, – писав Орлик, – зупиняє теперішній мій титул, що я ношу, то будьте певні, що для загального добра я уступлю його Вам, як старішому, сподіваючись, що й Ви не захочете губити. Не йміть віри тим, що кажуть, буцім отаманська Порта думає панувати над Україною. Ні! Блискуча Порта, Його Величність король шведський і хан кримський уже межі собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чію васальну залежність, але була б назавше самостійною державою” [60, с. 36].

Для того щоб залучити більше українців до цієї боротьби, Пилип Орлик розслав по всій Україні універсали із закликом приєднуватися до боротьби проти Московщини. Розуміючи, що сил у нього недостатньо, він заключає договір з кримським ханством. Водночас обумовлювалося, що хан не міг укладати договір з Москвою самостійно. Приймалася повна незалежність України, а під час військових дій – безпека і спокій усьому її населенню. Був призначений постійний резидент при ханському дворі.

Полковник Герцик був посланий до донських козаків. Особлива увага при цьому приділялася прихильникам Булавина. На початку липня 1710 року полковником була організована зустріч донців зі шведським королем. Водночас активно діяли в Туреччині українські дипломати. Залучена була і частина поляків – прибічників Станіслава Лещинського. Виникла коаліція, яку об’єднувало одне – зробити все для ослаблення Росії. Карл XII планував відрізати Росію від північних морських шляхів, захопивши Псков, Архангельськ, Новгород. Польща не мала внутрішньої єдності – частина поляків підтримувала Швецію, інша була налаштована проросійськи. Туреччину вкрай турбувало зміцнення російських впливів на Півдні.

Україна, за такого розкладу політичних планів, була вигідна всім членам коаліції. Адже, ставши самостійною державою, вона відокремлювала Росію як від Заходу, так і від Півдня. Ця позиція посилювалася також і тим, що кожний з членів коаліції планував, унас-

лідок перемоги над Росією, стати сюзереном багатой України.

Першим у похід виступив кримський хан із 50-тисячною ордою, пройшовши шлях від Перекопу до р. Самари. Але він не пішов далі, а повернув назад, у напрямку Слобідської України з причини глибоких снігів, які не могла пройти кіннота татарська. В одній із захоплених біля Самари фортець (Новосергіївська) він залишає біля 1000 запорожців і татар. Але ці війська були вибиті з фортеці російським військом під керівництвом Бутурліна та козаками Скоропадського. Жителі фортеці, які підтримали наступ татар, були жорстоко покарані. Кожного десятого – страчено, всі інші – відправлені до Сибіру.

Головним був виступ об’єднаного війська (запорожців – 10000, поляків і молдаван біля 3000, орди – 22–30 тисяч) у січні 1711 року. Проте відразу виявилися протиріччя у планах керівництва. Пилип Орлик пропонував похід до Дніпра, на Схід, а Потоцький – на Захід для з’єднання з коронним польським військом. Позиція Орлика перемогла, але ворожість між ними залишилась. Зрештою, військо пішло у напрямку найсильнішої фортеці – Білої Церкви. Орлик продовжував політику залучення населення України за допомогою універсалів. Щоб перешкодити цьому процесові, цар наказав привезти до Глухова дружин генеральної старшини. На Правобережжі це ж саме було зроблено князем Голіциним.

Військо коаліції легко оволоділо Нижнім містом і приготувалося до штурму фортеці. Але вночі російські солдати захопили тих козаків, які окопалися під фортецею. Військо Орлика змушене було відступити, цим тут же скористалися поляки і татари. Поляки були розбиті у Поліссі, а татари розбіглися і зайнялися звичною для них справою – збирати ясир. Орлик з гіркотою описує цю трагедію: “Яких тільки нечуваних звірств не робили тоді дикі татари. Вони обдирали і спустошували церкви, одні з них обертали в кінські стайні, а інші спалювали до попелу, а ще інші навмисно у всілякі способи оскверняли: перекидали церковні престולי, топтали святі дари, глумилися над іконами; вони гвалтували недорослих дівчат, мордували людей обох статей, уже раніше позбавлених мечем, вогнем і грабежем усього свого майна. На всьому просторі від Дністра до Росі нахапали вони в ясир кілька тисяч духовних і світських людей, козаків, посполитих жінок і дітей, і погналі у свої білгородські, буджацькі та ногайські оселі,

спустилися вогнем і мечем цілий край від Росії до Тетерева, і до Дніпра” [60, с. 38]. Щоправда, за проханням шведського короля, частина ясиру була визволена і повернута на свої землі. Але правобережні козаки та міщани потяглися до своїх осель і з 16 тисяч залишилось щось біля 3000.

І все ж військові дії продовжувалися. Весною 1711 року 120 тисяч турецької армії перейшли Дунай. Проти них виступило 38-тисячне російське військо, але було розгромлене. Сам Петро I потрапляє у полон і лише хабар у 100000 врятував його від ганебної загибелі. Був підписаний Прутський договір, за яким шведи не отримали нічого, а щодо України було сказано, що цар відступає від права на Україну. Але це було тільки на перший погляд. Насправді питання немов би зависло. Виникло протиріччя між турецьким султаном і шведським королем. І хоч було прийняте рішення про визволення Правобережжя, і цар немов би почав його виконувати, робив він це так, що після виходу його війська і вигнання цим військом населення з Правобережжя там залишалася пустка. І тут втрутилися поляки. Використавши суперечки між Орликом і Гордієнком, який, виїхавши на Січ, почав всіяко критикувати політику Орлика, поставивши завдання знищити всіх панів. Тим самим він виражав інтереси козацтва, яке обстоювало ці ідеї і виражало інтереси бідноти та неорганізованих мас. У результаті частина козацтва підтримує Орлика, друга – Гордієнка.

У неузгодженнях між турками і шведами Пилип Орлик приймає позицію шведського короля, але положення його стає дуже непевним. 1 лютого 1713 року виникає так званий “Калабалик”, коли турецькі яничари та шведські солдати вступили у бій. Короля разом з Йосифом Потоцьким було ув’язнено та вислано з Бендер. Після Калабалику, на вимогу турків, козаки вирушають на Правобережжя. Орлик іде на переговори з Польщею, пропонуючи їй спілку з козацтвом. Але Польща не хотіла сварок з Росією, так само як і Туреччина. Все це закінчується тим, що 22 квітня 1714 року Туреччина уклала угоду, за якою Правобережжя залишалось за Польщею. Кримському ханові на початку були дані значні хабарі від Августа II і той теж відступає від України.

Таким чином, провал планів щодо створення української держави був пов’язаний з низкою факторів – з постійною протидією польських магнатів, нерішучістю або й не-

бажанням Туреччини, ослабленням Швеції, посиленням Росії після Північної війни, відсутністю єдності серед самих українців. Мрія Орлика про створення єдиної і вільної України не здійснилася, незважаючи на всі його колосальні зусилля. Не останню роль зіграли ті численні хабарі, яких не шкодувала Москва для підкупів впливових політиків. Так, наприклад, при вирішальній нараді Алі-паші з турецькими вельможами та офіцерами про те, чи починати війну з Росією, чи ні, муфтії, якому Шафіров пообіцяв хутро соболів і 10 000 левків, заявив, що війна не потрібна Туреччині.

Цар діяв і такими засобами, які ніколи не вживалися у жодній війні. Так, щоб припинити підтримку Орлика у його намаганнях звільнити Україну, Петро I видав наказ – заарештувати і вивезти з України в Москву всіх “мазепинців”, які перебували з Орликом у Туреччині. Відповідно до наказу, 6 вересня 1713 року були доставлені в Москву родичі Мировича Федора – генерального бунчужного при Орликові, та мати його. Разом з нею були вислані у Москву два жонатих сини з жінками та дітьми; привезені їхні неодружені брати – Яків, Дмитро та Іван Мировичі. “Потім були вислані в Москву брат Максимовича Степан, у котрого ще один брат був з Орликом, дві Герцикові, жінки Григорія та Івана, шуринів Орликових, Настя, уроджена Громиківна, і Горпина, уроджена Левенцівна. Окрім цих осіб, ще перед ними, були вислані в Москву з України Андрій Горленко, син Дмитра Горленка, прилуцького полковника, що був з Орликом, Михайло Гамалія, хорунжий, полковник Кандиба, сотник Жданович, настоятель Батуринаського монастиря Гедеон Одорський, котрий, зокрема, обвинувачувався у тім, що приймав на схованку якісь речі від Орлика і склав заповіт, що не подобався московському урядові; небога Мазепи, черниця Марта, її служниця, келейниця Магдалена і дівка Катерина, два ченці, Лохвицький протопоп Іван Рогачевський, чернець Іван Вітковський і чимало інших”, – пише Василь Резніченко у своєму фундаментальному дослідженні “Пилип Орлик – гетьман України” [47, с. 56–57]. Якщо врахувати той факт, що всім переселенцям не створено було ніяких умов і їм доводилося просто жебрачити, щоб якось вижити, то зрозуміло, яку неймовірну жорстокість було вчинено.

Всі плани Пилипа Орлика були зруйновані і він у тяжкому психологічному стані опинився у Бендерах, до якого додалися нестерпні матеріальні труднощі. Так, після заключення

договору між Москвою і Туреччиною змінилося становище Орлика та його прихильників. Якщо до того, як емігрантам з дружньої держави, Туреччина виділяла гроші та провізію – 10 000 ціс. талярів на рік і щоденно – 100 хлібів, 60 фунтів баранини, 90 фунтів волів'ячого м'яса, 30 фунтів рису, 12 фунтів масла, 6 фунтів меду, 6 фунтів свічок, 15 фунтів солі, 15 кварт вина, 20 кварт пива, 3 кварта оцту, 21 фунт пшеничного борошна, 60 корців збіжжя, 3 хури сіна, 3 хури дров та інше, то після заключення договору це утримання припинилося [17, с. 97]. Довелося звертатися до кредиторів, і в листі від 27 листопада 1713 року його викликають до суду, який і прийняв рішення про те, що за вісім місяців він має розплатитися з боргами, інакше буде покараний і він, і його сім'я.

Орлик писав Карлу XII і просив допомоги, але не отримував її. Він утрачав віру, його покидали кращі друзі, згасала надія на здійснення планів. У хвилини відчаю він навіть схилився до думки, що, помиривши Петра I та Карла XII, має здатися на “царську милість”. Ця ідея викладалася ним у листах: “Бо було би мило Богові і відповідало би сподіванням і мислям цілого християнського світу, щоб Священна Королівська Величність заключила мир з москалем, злучила з ним своє військо і вдарили проти врага імені християнського... Нехай його Королівська Величність не сподівається нічого доброго з помочі турок, котрі завше не вірні у своїх обіцянках” [17, с. 95]. Це було межею відчаю і безнадії, хоч траплялися такі хвилини в нього нечасто.

У кінці 1713 року Пилип Орлик нарешті вирішує виїхати до Європи. З ним від'їжджають з Бендер А. Войнаровський, брати – Іван, Атанас і Григорій Герцики, Клим Довгополий, Федір Третяк, Хведір Минович, священник Парфеній та інші. Горленко, Максимович та гурт інших достойників, скориставшись амністією царя, повернулися на Лівобережну Україну. Разом з друзями виїхала і сім'я Орлика – дружина Анна, сини – Григорій, Михайло та Яків (останній народився в Бендерах і був хрещеником Карла XII), дочки – Настя, Варвара і Марта (яка теж народилась у Бендерах).

Подорож повторювала шлях Карла XII – їхали спочатку на Відень, потім повернули до Штрадзунду. Пізніше їх усіх було поміщено на острові Рюгені. Тут народжується сьома дитина у сім'ї Орликів – донька Марія. Після цього їх відправлено було в Швецію і поселено

в Кристіанштадті, де вони прожили довгий час, а потім перебралися до Стокгольму. Тут Орлик провів п'ять гірких і розпачливих років. Карл XII наказав виплачувати Орликові 13000 талярів. Це була трагічно мізерна сума. Річ у тім, що у зв'язку з тяжким положенням у Швеції, гроші щодня знецінювалися, замінюючись касовими посвідченнями, за які не можна було добути “а ні хліба, ні дров, ні світла” [17, с. 95]. А якщо врахувати те, що на утримання канцелярії та генеральної старшини виділялося щороку 4073, то на утримання численної сім'ї, у якій було семеро дітей Орлика, залишалося на рік біля 8 тис. талярів. Тому йому доводилося весь час звертатися до кредиторів: “Дійшло до того, що бідний Гетьман зневолений був заставити в купців у Кристіанштадті державні клейноди (булаву, бунчук і т. п.), а в Штокгольмі позичати гроші, заставляючи діамантовий перстень і золотий хрест” [17, с. 96]. Для того щоб переїхати до Стокгольму, він мусив позичити: 200 цісарських талярів під заставу двох булав у купця Конрада Кампера; у державного радника графа Меєрфельта – 50 талярів; у генерал-лейтенанта графа Кріспіна – 349 талярів; у державного секретаря фон Гепкена – 100 талярів; у секретаря фон Сольдана – 3 таляри; в купця Грена – 30 талярів; від нього ж за убрання жінок і дітей – 360 талярів; кравцеві винен 15 талярів; за помешкання – 55 талярів; заставлено діамантовий перстень і золотий хрест – 60 талярів; усього на суму 1132 таляри [17, с. 96].

Матеріальні труднощі вигнаного Гетьмана були пов'язані з тим, що після смерті Івана Мазепи державна казна відійшла до А. Войнаровського – улюбленого небожа Івана Мазепи. Як зазначає Пилип Орлик, це рішення було реалізоване за допомогою запропонованих членам комісії хабарів. І діяння це було протизаконне. Войнаровський, коли йому запропонували гетьманство, відмовився, але від грошей, які законно належали гетьману – ні. Так Орлик залишився без матеріальних ресурсів. У нього була певна надія на Карла XII, якому він позичив у тяжку хвилину втечі короля 100 тис. цісарських талярів. Цю суму мав повернути Орликові шведський уряд, але останній віддавав частинами, лише по 13 тис. щорічно. Отож Гетьман Орлик потрапив у становище, яке було просто жахливе. З усім двором доводилося жити у приватному приміщенні на три невеликі кімнати, де розміщалися його численна сім'я, слуги і служниці. Помеш-

кання було вогке і тісне, так що слуги вдень перебували влітку на кухні, взимку ж ночували у стайні. Нестерпність ситуації поглиблювалася і тим, що від цього страждали діти. Так, старший син Григорій, повинен був вступити на навчання до університету, але коштів на це не було, і він мусив навчатися в Лунді під керівництвом професора метафізики Андрія Ріделіуса. Два інших сини навчалися дома, для доньки Варвари запрошена була вчителька французької мови. Питання це було надзвичайно болючим для Орлика, який був людиною високої культури та освіченості, знав, крім української, латинську, польську, французьку, німецьку, шведську та інші мови.

Перебуваючи у тяжкому матеріальному становищі, Пилип Орлик не забував про долю тих численних українців, прихильників Мазепи, які були вислані до Москви, або аж до Сибіру. Так, мати Орликової дружини, діти і дружини братів Орликової дружини були заарештовані, ув'язнені в тюрму і “мусили випрошувати кусник хліба” [17, с. 100]. Вся родина Мировичів, разом зі старою матір'ю, була вислана до Тобольська, а один з братів – Федір, який перебував з Орликом у Швеції, був тяжко катований і засланий на каторгу в кайданах. 1716 році у Гамбурзі був заарештований небіж і любимець Мазепи Андрій Войнаровський. Шведський королівський резидент писав своєму урядові: “Тут, у Гамбурзі, нема більше безпечності. Не кажучи вже про інші приклади, в котрих багато відомо вже Вашій Екселенції, вчора опівдні в білий день напали у повозі відомого Войнаровського, небожа Мазепи, котрий був при шведській королеві в Туреччині і завітав до Гамбурга вже зо два місяці перед тим і, заарештувавши, відвезли до помешкання тутешнього московського резидента. Він обідав у графині Кенігсмарк, і коли, вертаючись звідтіля додому, переїздив по так званій вулиці АВС, то московський резидент, засівши з гамбурзькою сторожею у числі близько 16 чоловік в однім домі, напав на повіз і змусив Войнаровського як заарештованого їхати до його дому. В той же самий час випускають на вулицю 12 російських драгунів, що стояли за брамою, і ставлять їх на варту біля дому при біднім Войнаровським”. “Нема сумніву, – додає він далі, – що він буде виданий цареві, і з ним скінчиться зле. Кілька днів перед тим його не раз попереджали приятелі, аби був обачним перед таким лихом і виїхав звідси. Але він сміявся з того, кажучи, що він не підданий

царя, і що з юридичного боку росіяни не можуть до нього нічого мати” [17, с. 176–177].

Дійсно, Войнаровського вивезли до Москви, допитували і навки відправили до Сибіру. “Так загинув, – відзначає А. Єнсен, – небіж Мазепи, елегантний рицар гарної Аврори Кенігсмарк, перед котрої повагом міг встояти лише такий чоловік, як Карл XII, – погіб для людської пам'яті у снігових, холодних степах Сибіру, і лише випадок сприяв, щоб у році 1737 Войнаровського “відкрив” німець Г.Ф. Міллер, котрий подорожував у наукових цілях російської Академії наук, – потрясаюча стріча, яку використав поетично поет-декабрист Рилєєв” [17, с. 186]. У цій історії яскраво виявлено суть царського уряду, для якого жодні міжнародні угоди і закони не мали ніякого авторитету. Адже добровільна угода двох рівноправних держав – Московської та Української – визнавала повну незалежність кожної з них, а відтак громадяни кожної з них підлягали законам лише своєї держави. Так мислили в усіх європейських державах, але не в Росії, для якої не існувало жодних правил і законів, крім власної вигоди. Цього не усвідомлював Войнаровський і заплатив за це своїм життям. Однак це добре розумів Орлик, знайомий не тільки з європейськими традиціями, зокрема й українськими, які були пов'язані з Європою, з одного боку, а й з російськими – почасти практично, а більше і ґрунтовніше з характеристик Росії, які він отримав з уст свого вчителя – Івана Мазепи. Тому, коли цар заманював амністією до Росії, Орлик різко негативно ставився до цього. Незважаючи на всі матеріальні і душевні негаразди, він залишився вірним своєму найголовнішому покликанню – підіймати європейські країни на допомогу у справі визволення України. І хоч його у 1718 році спіткало нещастя – помер його щирий прихильник і союзник у боротьбі з Москвою Карл III, все ж він не зупиняється в намаганні створити проти Москви таку силу, проти якої та не змогла б устояти.

Загалом у цей час Пилип Орлик, так би мовити, діє на два фронти: з одного боку організовує протимосковські сили за межами України, з другого – тримає зв'язок із запорожцями. В основному він це робить за допомогою листування. Без ознайомлення з його листами неможливо простежити його плани, бо тільки у листах вони й виявлялися. “Можете ваша милість, добрі молодці, милі браття мої, певні того бути, вже і в забутім

краю полунощнім, за Балтійським морем перебуваючи, ніколи від вашої милості, добрих молодців, серцем і душею не удалявся..., ознаменував вашу милість добрим молодцям – до чого справи в теперішній війні схиляються і які були Королівської Величності наміри, я ж допомагав його Величності з сильними військами шведськими, яких від початку війни не було, на ту сторону моря переправитися; якби смерть не перервала життя Його Величності, то би напевно те з допомогою Божою збулося, тоді і я б міг з вашої милості з добрим молодцями злучитися й побачитися, але Бог не свідомими своїми діями все те перемінив”.

Далі Орлик сповіщає запорожців про невдоволення Заходу Москвою і про початки великої антиросійської коаліції та говорить про швидкий час визволення з-під ярма Москви. Він зазначає, що Швеція помирилася з усіма неприятелими. Королі англійський, данський, польський та пруський для підтримки Швеції створили союз. До них приєднався король французький і готові долучитися “Цезарь, Його Милость, Християнський і Голландія”. З ними проводяться переговори. Ці ж “монархи, найборзій Цезарь, Його Милость, Християнський і Король, Його Милость, Англійський, стимулюють і Порту Оттоманську на війну проти Москви” [38, с. 350]. Продумуючи майбутню державність України, Орлик схилявся до ідеї унії з Польщею. Коли він писав запорожцям листа, то справді складалася така сприятлива ситуація для України. Але після смерті Карла XII все більшої вагомості набирає промосковська група у Швеції, яка схилялася до замирення з Москвою. Коаліція проти Москви починає змінюватися. Так, англійський король Георг I змушений був відступити перед власною опозицією, яка, побоюючись посилення морських сил Москви, схиляє його до примирення з нею. А це, своєю чергою, впливає як на Австрію, так і на Польщу, які прагнуть порозуміння з Москвою.

Ще до цих подій Гетьман відчув зміну настроїв у Європі і вирішив сам на місцях включитися в дипломатичну діяльність. Передусім треба було виїхати із Швеції, що виявилось складною проблемою через фінансові нестатки. Орлик сподівався отримати від шведського уряду залишок боргу, зробленого свого часу Карлом XII. Але тут втрутилася Войнарівна, яка почала протидіяти цьому. Друге, що затримувало Орлика – це потреба в рекомендаційних листах від шведського короля до королів англійських та польських,

до австрійського цісаря, до турецького султана, кримського і хотинського сераскера.

11 жовтня 1720 року Пилип Орлик нарешті з усією своєю сім'єю виїхав зі Швеції. Шлях його спершу лежав до Ганноверу, де він мав зустрітися з англійським королем. Зустріч ця не відбулася у зв'язку зі спішним від'їздом короля. Сім'ю Орлик відправляє до Вроцлава, а сам заїхав до Брауншвайгу – місця нарад європейського конгресу, де він мав приятне спілкування зі шведським уповноваженим з конгресу графом Веллінгтоном.

На початку 1721, промандрувавши Німеччиною, Пилип Орлик приїжджає через Прагу до Вроцлава, де його чекала родина. У цей же час він відправляє Нахимовського провести безпосередні зустрічі із запорожцями, кримським ханом та хотинським сераскером. У листуванні з запорожцями, де вони визнають його єдиним Гетьманом та їхнім керівником, він закликає їх не спійматися на обіцянки Москви: “Прошу тільки вашої милості добрих молодців, милої братії моєї, аби те у хвалебних своїх намірах статечно і постійне не зазіхнули на жадні московські лестоці і несправжне надіяння вух своїх не прехилили і серце своє мужне, до них виявили відразу, адже якби, не дай Боже, неприятели лестоцями своїми ваших милостей, добрих молодців, милої братії моєї, Військо Запорозьке захопив і на свій бік перетягнув, то справді ви народ весь загнали б у вічну неволю, всіх і самих себе віддали і перед цілим світом недолік свій показали, чого не буде... і на що не сподіваюся, так їм бажаю доброго від Бога здоров'я і щасливої поведінки..., усього добре зичливий приятель і брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорізького. Дав у Бреславлі 1721 року, січня 11 дня” [32, с. 781].

З часу від'їзду зі Швеції 11 жовтня 1720 р. Орлик починає писати “Подорожній щоденник”, у якому детально описані всі його дії й тогочасні події, і який зберігається в одному з Краківських музеїв, а в Україні досі ще не виданий. Цар був не байдужим до всіх намагань Орлика створити європейську коаліцію. Водночас починалося полювання на Орлика, – Москва ставила завдання спіймати його і замучити як Герцика та Войнаровського. Він наказує молодшому Ягужинському схопити Орлика у Відні, згодом останній намагається це зробити у Гамбурзі. За допомогою звертається до президента цісарської палати пана Найдгарта з листом: “Пане! Його Царська Величність, мій пан, одержав зі Швеції певні

відомості, що наступник зрадника і бунтаря Мазепи, виїхав з жінкою і дітьми до Гамбурга, а потім має намір дістатися сходу, щоб викликати там війну проти найяснішого нашого монарха. Це спонукало мене до того, що я маю честь удатися до Вашої Ексцеленції із цими рядками і просити, щоб на випадок, коли він прибув уже до Бреславля, Ви були ласкаві уможливити його негайний арешт, або, щонайменше, затримали його під яким-небудь привидом на кілька днів і повідомили мені про це спеціальним посланням. Ваша Ексцеленція зробила би дуже приємну послугу Його Царській Величності, котра, зі свого боку, радо виявить особливі знаки вдячності. Я сподіваюсь, що незабаром матиму честь стиснути Вашу Ексцеленцію в обіймах у Бреславлі, тому що всі мої діла завершені, і мені зостається тільки прощальна авдієнція у його Царської Величності. Ждучи цієї честі, залишаюсь відданий Вам – Ягужинський” [17, с. 110].

Граф Найдгард “з любові і ніжної дружби”, які він відчував до Орлика, передає йому лист Ягужинського, щоб показати всю небезпеку для останнього. Той від’їжджає в безпечне місце, залишивши сім’ю у Бреславі. “По моїм від’їзді, – розповідає Орлик, – прибув з Гамбургу молодий Ягужинський і зараз же, довідавшись де моє мешкання, удався туди о першій годині по півночі, щоб заарештувати мою родину, але ані підступом, ані оманом не міг нахилити господаря відімкнути браму і повернувся, втративши надію досягти свого. Але, щоб він не довершив таки свого наміру яким-небудь іншим способом, відразу вдосвіта на другий день небіжник, свояк мій, подбав про безпечність моєї родини, з допомогою свекрухи помістивши жінку в одному з монастирів, чотири доньки – в другім, а двох синів (бо третій – найстарший – був при мені) – у єзуїтів, де волею немилосердної долі умер 15 травня наймолодший, що подавав найбільше надій; також і челядь забрав він до себе. А я, – завершує Орлик листа, – не маючи постійного місця, де б міг прихилити главу, став позорищем світові і людям, переїжджаю з місця на місце, для безпечності під набраним йменням, подаючи себе за чужинця, і терплю страшну нужду... До цього долучається крайня розпука, адже в негараздах і перепонах життя гнітить мене страшна нужда, і коли за інтервенцією Вашої Магніфіценції Його Королівська Величність не допоможе мені 1000 імперіалів, то пропадемо і я, і моя родина, бо, хоронячись у монастирі перед злобою ворогів, вона не

може навіть жебракувати на своє утримання” [17, с. 107–109]. “Свояк”, про якого пише Пилип Орлик – це барон Орлик, котрий походив з польської лінії Орликів, що й сам гетьман, займав посаду цісарського шамбеляна і займався порятунком самого Пилипа та його сім’ї.

І все ж П. Орлика більше всього хвилювали події в Європі. На жаль, вони були не сприятливі для розвитку України. В 1721 році Швеція помирилася з Росією. Після підписання миру Швеції та Туреччини загрозливим стає перебування Орлика в Європі. Спочатку він їде до Франції, а після того – до Туреччини, де намагається вичекати сприятливого часу. І цей час невдовзі настав. Франція у союзі з Іспанією оголошують війну Німеччині. У Польщі помирає король Август II. Піднялася партія, яка бажала обрати королем Станіслава Лещинського. (Варто врахувати той факт, що французький король був одружений на доньці останнього і природно підтримував свого тестя.) Це зіштовхнуло французького короля з Росією, яка намагалася поставити королем у Польщі свою людину – саксонського князя.

Так Європа розділилася на два табори: з одного боку, Франція, Іспанія, яким симпатизували Швеція і Туреччина, з другого – Росія, Німеччина, Данія, Нідерланди, Англія; Польща ж тяжіла то до одного, то до другого табору. Здавалося, що настав час, коли Україна може отримати свободу. Але запорожці починають служити Москві. У відчаї Орлик звертається листом до запорожців, закликаючи їх згадати всі біди, які Москва завдала Україні: “Невже ж вигасило ваш розум, добрі молодці, вирвало з пам’яті, як Москва при добиванні Січі, звабивши лестощами царського запевняння й привівши старшину військовою і товариства до присяги, зтинала їм у таборах своїх голови? Як перед тим давній, ним взятий Кезикерман, бажавши утиснення і викорінення Війська Запорозького Низового, городки Самарські садити і Камінний Затон будувати, під покриттям замисленого збереження там провіантів і запасів воєнних, – грамотами царськими те же Військо Запорізьке упевняно, а після закінчення з турками і татарами війни знесені будуть ті городки на Самарі і фортеця на Кам’янім Затоні, але що обіцяно, не виконано...”

Колегум зібраний з 12 осіб народу свого, а барцей з 12 – окрутних мучителів. У Глухові останні з людей наших як з худоби здирали, одному з другим наодинці розмовляти не дозволяли, тирансько мучили, кнутували, на страстну тянули, ребра ламали, як свиней

пов'язавши, на жару пекли, смолою кип'ячою поливали, вшали, стинали, четвертували та й інші різні мучительства, у світі небачені, над народом нашим вчиняли! І коли генеральні особи, полковники і вся старшина, з усім Військом Запорозьким городовим і з усім народом до царської величності покорно і слізно, через послів своїх, заховання прав і вольностей своїх і о додержанні слова царського упевнення і робітниць грамотами підтверджених супликовали і упоминалися, тоді, всіх їх зібравши в Петербурзі та під вартою запровадивши, одних помучено, інших у заслання випроваджено, а ще інших тяжко ув'язнено, де кожен мусив кілька літ страждати і сам кровоприяжня і одступник наш, набіжчик, миргородський Данило Апостол, любо-віддано Москві прислужився, зрадивши присягу свою і відступивши від нас на сторону противника, за котрою ваша милість, добрі молодці, залишивши мене, Гетьмана свого, вольними від себе голосами не так обраного, як до прийняття того уряду примушеного, казалисте в церкві своїй через кілька літ Бога молити за ту собі присягу; же Москві Калагана зацепив на зруйнування Січі Запорозької. Наконець, хоча Москва Військо Запорозьке городове не тільки обезсилити, але й вигубити, винайшла била на тоє спосіб – копання якогось там, в далекій своїй стороні, каналу і фундавання в Персії фортець, на які місця так одлеглі по кілька десять тисячей указами своїми спровадивши, єдних тяжкими і незвичайними роботами помордовали, других голодом поморили, а інших борошном гнилим струхлим, з ящурками і з вапном поминаними потруїли”. Закінчується лист попередженням, що коли ми “утратимо і цей час до вивільнення милої нашої вітчизни, то ніколи вже такої нагоди не знайдемо і не дочекаємось у майбутні часи...” [22, с. 108–118].

Запорожці, на жаль, не відгукнулися на заклик Гетьмана, який, перебуваючи вдалині, не зовсім орієнтувався у тій ситуації, яка відбувалася в Україні. Відтак надії Орлика знову потерпіли крах. Не спалахнула європейська війна, на яку він так сподівався. Не зайняв королівський престол Станіслав Лещинський і не почалася війна між Швецією та Росією. Тому Орлик повертається до Туреччини і починає працювати над новими планами визволення України. Тим паче, що між Туреччиною та Москвою знову назрівала війна. Він умовляє Порту, їде до кримського хана і знову адресує запорожцям листа (1739 рік). “Я, –

пише він, – твердо дотримуюсь цієї клятви і всіма силами прагну про це перед Блискучою Портою і перед паном ханом, приймаючи до уваги ту умову, що весь український край і все Запорозьке городове військо прийшли від Москви в остаточне розорення, і, не втримуючи далі нечуваних неправд, покладаю надію на визволення тільки на Божу допомогу і мої заходи”. Причому він попереджає, що у Московського уряду є план знищення і всієї старшини Запорозької, і саму Січ “таким побиттям Запоріжжя Москвою жде остаточна загибель” [51, с. 1390].

Проте й цього разу плани Пилипа Орлика не здійснилися. Між Туреччиною і Росією був підписаний мирний договір (1740), так званий Білгородський мир. І невідомо, скільки б ще продовжував Орлик боротьбу за Україну, але в 1743 році його життя завершило земний цикл у бідності та самотності. Відрадно, що його справу продовжили українці-достоїнники, серед яких його син – генерал Франції Григорій Орлик, котрий передавав листи батька європейським діячам. У кінці 1750 через Нахимовського та Мировича він намагається спрямувати кримського хана на боротьбу з Росією, на підтримку Запорозької Січі.

Дружина Пилипа Орлика була йому теж незмінним помічником у всіх його починаннях. Справа Орлика не завершилася після його смерті. Так, у 1791 році гр. Капніст приїхав до Берліну з місією схилити пруського міністра Герцберга до справи визволення України з-під “російського ярма”. У будь-якому разі ідея Пилипа Орлика про визволення України за допомогою “зовнішніх сил” назавжди залишилася в українській культурі. Та й не могло бути інакше. З часів Київської Русі і до завершення епохи українського бароко Україна була неподільно пов'язана із Західним світом, що і знайшло своє втілення у літературній творчості і письменників-полемістів, і в “Кавказі” Тараса Шевченка, і в “Оргії” та інших творах Лесі Українки, і в низці праць Івана Франка. Цей перелік, звісно, можна продовжувати.

Після смерті Пилипа Орлика залишилася значна літературна спадщина у формі різних листів, універсалів, промов. Особливу цінність являє собою так званий “Щоденник подорожній”, з якого на нас дихає тогочасна епоха, з одного боку, а з другого – і сам величний образ особистості Орлика – людини принципової, чесною, самовідданою у боротьбі за визволення України з-під невірницького колоніального ярма.

Вочевидь лише людині з глибинним знанням світової культури, з вільним володінням значною кількістю мов, на яких він не тільки говорив, а й писав, доступним було побачити ті глибоко гуманістичні ідеї, які проймали українську духовність з давніх часів її становлення та розвитку і які він зумів утілити у статтях Конституції 1710 року.

Унікальна діяльність Орлика потребує глибокого дослідження, в першу чергу реалізації його епістолярної спадщини і особливо так званого “Діаруша” – “Щоденника подорожнього”. Всі ці матеріали не зібрані, а більшість їх знаходиться поки що за межами України – у Радзивілівській бібліотеці у Кракові.

В процесі цієї роботи можливо з’ясувалася б доля сім’ї П. Орлика, яка зовсім поки що невідома.

І останнє. Поляки святкують як всенародне свято прийняття першої конституції у 1789 році, а ми, українці, маючи першість перед усіма народами, ще й досі не ставимося до цього факту з гідною пошаною, тим самим не поважаючи себе як народ.

Після ювілею на честь 300-ліття створення першої конституції у Європі – Української Конституції Пилипа Орлика, будемо сподіватися, що пошана до цього величного історичного факту знайде своє втілення і у працях, присвячених діяльності її автора, й у виданнях його творів, і в тих пам’ятниках, на які заслуговує він як патріот України, котрий зумів побачити її долю на кілька століть уперед.

1. Антонович Д. Українська культура. – К., 1993.
- 1а. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенційного дослідження // Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С. 8–64.
2. Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича. – К., 1993.
3. Борщак І. Іван Мазепа. – К., 1991.
4. Цит. за: Вернадським Г.В. История права. – СПб., 1999.
5. Цит. за: Вісник Київського університету – історико-філологічні науки / Упоряд. Л.Г. Мельник. – 1991. – № 2.
6. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995.
7. Гадяцький трактат // Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К., 1977.
8. Гетьман Пилип Орлик. Вивід прав України. – Львів, 1991.
9. Голеніщев-Кутузов И.Е. Гуманизм у восточных славян / Украина и Белоруссия /. – М., 1963.
10. Грабаль В. Элементы международного права в трудах легистов XII – XIV в. – Юрьев, 1909.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1937. – Т. X, Ч. I.

12. Цит. за О.І. Гуржій. Правова культура // Історія української культури. Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. – К., 2003. – Т. 3.
13. Джерела до історії України-Руси. – Львів, 1908.
14. Думи. – К., 1989.
15. Жоль К. К. Философия и социология права: Учебное пособие. – К.: Юринком Интер, 2000.
16. Залізняк Л. Первісна історія України. – К., 1999.
17. Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 89.
18. Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX – XV століть. – І книга. – К., 2002.
19. Історія українського права / За ред. О.О. Шевченка. – К., 2001.
20. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1859. – Ч. 2.
21. Цит. за Кістяківським О.Ф. Джерела, з яких створено свод // Антологія української юридичної думки. – К., 2003. – Т. 3.
22. Киевская старина. – К., 1882.
23. Когут З. Російський централізм та український автономізм. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К., 1996.
24. Коментарій до “Послання старця Філофея” // Пам’ятники літератури Древньої Русі. – М., 1984.
25. Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
26. Крип’якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990.
27. Липинський В. Україна на переломі 1667-1659. – Відень, 1920.
28. Люди. Время. Идеи. Осадная башня штурмующих небо // Избранные тексты Великой французской энциклопедии XVIII века. – Л., 1980.
29. “Маніфест” надруковано у “Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка”. – Львів, 1929.
30. Макаров А. Світло українського барокко. – К., 1984.
31. Мак’явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. – К., 1998.
32. Маркевич Н. История Малороссии. – СПб., 1905. – Т. IV.
33. Цит. за Мішин В. Юрій Немирич – теоретик українського воєнного мистецтва 1612-1659 // Військо України. – К., 1999.
34. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
35. Оріховський С. Напучення польському королю Сігізмунду Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2-х ч. – К., 1995. – Ч. I.
36. Оріховський С. Квінкунс, тобто взірець устрою Польської держави // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2-х ч. – К., 1995. – Ч. I.
37. Оріховський С. Життя і смерть Яна Гарновського // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2-х ч. – К., 1995. – Ч. I.
38. Орлик П. Письмо от 8 декабря 1719 г. // Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842.
39. Пакти й Конституції законів та вольностей війська запорозького // Історія української Конституції. – К., 1997.

40. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 3.
41. Памятники литературы Древней Руси. – М., 1984.
42. Перша Конституція гетьмана Пилипа Орлика 1710. – К., 1994.
43. Права, за якими судиться малоросійський народ. – К., 1997.
44. *Покровский М.М.* Русская история в самом сжатом очерке. – Части I и II; 5-е посмертное изд. – М., 1934.
45. Послания Ивана Грозного. – М. – Л., 1961.
46. *Ричка В.М., Салій К.І.* Духовенство // Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. – К., 2003. – Т. 3.
47. *Резніченко Василь.* Пилип Орлик – гетьман України. – К., 1996.
48. *Сакович К.* Вірші на жалосний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Давня українська література: Хрестоматія. – К., 1992.
49. *Сочинський В.* Чужинці про Україну. – Львів, 1991.
50. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької. Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927.
51. *Соловьев С.* История России с древнейших времен. – СПб, 1905. – Т. XX.
52. *Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1992.
53. *Сумцов М.* Иннокентий Гизель // К истории о южно-русской литературе. – Харьков, 1884.
54. Цит. за Трофимчук О., Трофимчук М. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710. – К., 1994.
55. *Ульяновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1995.
56. *Футей Богдан.* Конституція Сполучених Штатів Америки. Ст. II. // Становлення правової держави в Україні в 1991 – 2005 р. – К., 2005.
57. *Фрицький О.Ф.* Конституція – Основний закон держави // Конституційне право України. – К., 2004.
58. *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. I.
59. *Хвильовий М.* Думки проти течії: Твори в 2-х т. – К., 1990. – Т. 2.
60. Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847.
61. *Шевчук В.* Козацька держава. – К., 1995.
62. *Шевчук В.* Пилип та Григор Орлики – керманічі першої української політичної еміграції // Передмова до книги В. Резніченка “Пилип Орлик – гетьман України” та І. Борщака “Великий мазепинець Григор Орлик”. – К., 1996.
63. *Яковенко Н.* Нариси історії України з найдавніших часів до кінця ХУШ ст. – К., 1997.
64. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1999.
65. *Пыпин А. Н.* История русской литературы. – СПб, 1898. – Т. II.

АНОТАЦІЯ

Бычко Ада Корнійвна.

Конституція Пилипа Орлика як феномен світового правознавства.

У роботі розглянуто складний шлях розвитку правових норм України, починаючи з часів Київської Русі і завершуючи I-ою Конституцією, виданою Пилипом Орликом у 1710 році. Авторська увага зосереджена не стільки на хронологічній стороні питання, скільки на змістовно-гуманістичній. Виділено і проаналізовано неповторну специфічність розвитку правових (писемних та усних) концепцій, орієнтованих на захист прав та інтересів широких мас населення українських земель, їх позастановою та позакласовою приналежністю. 5 квітня 2010 року минуло 300 років з часу виходу в світ першої Конституції, що створена на землях України і є першою повновагомою конституцією світового масштабу.

АННОТАЦИЯ

Бычко Ада Корнеевна.

Конституция Филиппа Орлика как феномен мирового правоведения.

В работе рассмотрен сложный путь развития правовых норм в Украине, начиная со времен Киевской Руси и заканчивая I-й Конституцией, изданной Филиппом Орликом в 1790 году. Авторское внимание сосредоточено не столько на хронологической стороне вопроса, сколько на содержательно-гуманистическом его аспекте. Выделена и проанализирована неповторимая специфика развития правовых (письменных и устных) концепций, ориентированных на защиту прав и интересов широких масс населения украинских земель, вне зависимости от их сословной и классовой принадлежности. 5 апреля 2010 года исполнилось 300 лет со времени издания первой украинской Конституции, которой также было суждено стать первой полноценной конституцией мирового масштаба.

ANNOTATION

Bychko Ada.

Constitution of Pylyp Orlyk as the Phenomenon of the World Jurisprudence.

The paper dwells upon the hard way of the development of legal norms in Ukraine from the times of Kyiv Rus' to the first Constitution, issued by Pylyp Orlyk in 1790. Author's attention is concentrated not so much on the chronology, but on the substantive and humanistic side of the question. A unique character of the development of legal (written and verbal) conceptions, that were oriented at the protection of rights and interests of wide masses of Ukrainian population regardless their class affiliation, was marked out and analyzed in the work. On the 5th of April 2010 we commemorated the 300th anniversary of the publication of the first Ukrainian constitution, which is the first constitution in the world as well.

Надійшла до редакції 05.05.2010.